ΝΙΚΟΥ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ

ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΣΗ ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΚΑΙ ΔΥΣΤΥΧΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΙΝΕΙΑΔΑ ΤΟΥ ΒΙΡΓΙΛΙΟΥ*

Στὸν 31ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ Ἑλληνικὰ (Θεσσαλονίκη, 1979, σσ. 316-331) εἶχα δημοσιεύσει ἕνα ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Ἄννα καὶ Ἰοτούρνα: ἀφοσίωση καὶ καταστροφή». Στὸ ἄρθρο αὐτὸ παρακολουθοῦσα δυὸ πασίγνωστες δευτερεύουσες μορφὲς τοῦ βιργιλιανοῦ κειμένου, τὴν Ἄννα, ἀδελφὴ τῆς Διδῶς, καὶ τὴν Ἰοτούρνα, ἀδελφὴ τοῦ Τύρνου. Καὶ οἱ δυό τους, Ἄννα καὶ Ἰοτούρνα, στάθηκαν κοντὰ στὰ ἀδέλφια τους μὲ ἀφοσίωση καὶ ἀνυπόκριτη ἀγάπη. Μόνο ποὺ τόσο ἡ ἀφοσίωση τῆς Ἄννας στὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ψυχικῆς ἠρεμίας τῆς Διδῶς ὅσο καὶ ἡ γεμάτη ἀπελπισία προσπάθεια τῆς Ἰοτούρνας νὰ σώσει τὸν ἀδελφό της ἀπὸ τὴ μοίρα τοῦ θανάτου ὁδήγησαν μὲ ἀκρίβεια καὶ μέσα ἀπὸ μιὰ σειρὰ συγκεκριμένων σταδίων πρὸς τὴν τελικὴ καταστροφή.

Ἔτσι στοὺς στίχους 31-53 τοῦ IV βιβλίου τῆς Αἰνειάδας ἡ Ἄννα, ἄθελά της καὶ καλόπιστα, μὲ τὶς συμβουλὲς ποὺ δίνει στὴν ἀδελφή της σχεδιάζει τὸ πλαίσιο καὶ τὴν ἀφετηρία τῆς καταστροφῆς τῆς Διδῶς. Στὴ συνέχεια μὲ τοὺς στίχους 416-438 προωθεῖται μιὰ ἰσχυρότερη ἀπογοήτευση τῆς βασίλισσας, καθὼς ἡ πρόθυμη μεσολάβηση τῆς Ἄννας πρὸς τὸν Αἰνεία γιὰ προσωρινὴ ἀναχαίτιση τοῦ ταξιδιοῦ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καταδικασμένη νὰ ἀποτύχει. Θὰ ἀκολουθήσουν οἱ στίχοι 474-503, ὅταν ἡ Ἄννα παρακαλεῖται νὰ ἑτοιμάσει τὸ συγκεκριμένο τόπο τῆς αὐτοκτονίας, πράγμα ποὺ ἀνυποψίαστα θὰ ἐκτελέσει. Ἔτσι ἡ μελέτη ἐκείνη συμπεραίνει ὅτι «ἡ συγκινητικὴ ἀφοσίωση τῆς Ἄννας, χωρὶς νὰ ἔχει τὴν ἱκανότητα - ἀπὸ τὴ φύση της ἴσως καὶ τὴν ἔντασή της - νὰ συνειδητοποιήσει μιὰ τέτοια ἐξέλιξη, τοποθετεῖ ὄχι μόνο τὸ θεμέλιο καὶ τοὺς ἀκρογωνιαίους λίθους, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπιστέγασμα τῆς συμφορᾶς. Κάπου - προσθέτω-, πάνω σ' αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα, καὶ συγκεκριμένα στοὺς στίχους 672-687, θὰ μείνει μέχρι τὸ τέλος μιὰ θέση, γιὰ νὰ κλάψει ἡ Ἄννα πικρά, ἀλλὰ μάταια τὴν ἄδικη μοίρα, ποὺ τῆς ὅρισαν οἱ θεοί, ἀλλὰ μορφοποίησε ἡ ἴδια μέσα ἀπὸ τὰ δυσερμήνευτα πλέγματα τῆς ἀδερφικῆς ἀγάπης καὶ ἀφοσίωσης».

Τὸ ἴδιο, παρατηροῦσα στὴ μελέτη μου, συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Ἰοτούρνα,

---

*Τὸ ἄρθρο αὐτὸ παρουσιάστηκε ὡς διάλεξη δύο ὡρῶν (τὴν 1η καὶ 2α Ἀπριλίου 1982) στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

πού ἡ ἀφοσίωσή της ὁδηγεῖ μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια πρὸς τὴν ἐπίσπευση τοῦ θανάτου τοῦ ἀδελφοῦ της, τοῦ Τύρνου. Εἶχα ἐπισημάνει συγκεκριμένα ἐπίσης στάδια στὴν ἐξέλιξη τῆς πορείας αὐτῆς καὶ εἶχα σημείωσει ὅτι ἡ τελικὴ συντριβὴ τῆς ἀδελφῆς γιὰ τὴν ἀνυποχώρητη μοίρα τοῦ θανάτου δὲν θὰ ἔχει τὴ δύναμη, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἄννας, τίποτα νὰ ἀλλάξει. Καὶ κατέληγα λέγοντας ὅτι «ὅσο κι ἂν τὸ τελικὸ καταστάλαγμα ἀπὸ τὴν παράλληλη πορεία ἀφοσίωσης καὶ καταστροφῆς στὶς δυὸ γυναικεῖες μορφὲς τοῦ Βιργίλιου δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ προωθήσει τὴ σκέψη τοῦ μελετητῆ σὲ κάποιο γενικότερο συλλογισμὸ σχετικὰ μὲ μιὰ ἀναπόφευκτη ἀλληλοεξάρτηση τέτοιων καταστάσεων, ἔχει ὅμως ἀναμφισβήτητα τὶς ἐγγενεῖς ἐκεῖνες δυνάμεις, ποὺ ἐπιτρέπουν διεισδυτικότερες σκέψεις γύρω ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις καὶ τὴ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ γῆ».

Ἡ σκέψη ἐκείνης τῆς μελέτης δὲν ἔπαψε νὰ μὲ ἀκολουθεῖ στὶς ἔρευνές μου γύρω ἀπὸ τὸ ἔπος τῆς Αἰνειάδας. Ἡ πορεία τῆς ἀφοσίωσης πρὸς τὸ θάνατο καὶ τὴν καταστροφὴ ἦταν δρόμος μονῆς κατεύθυνσης, ἀλλὰ παρατήρησα ὅτι τὸ ἴδιο τὸ βιργιλιανὸ κείμενο ἦταν πρόσφορο σὲ ποικίλες ἀμφίδρομες πορεῖες καὶ σὲ πολυσήμαντες ἐπικοινωνίες μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων, καὶ ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στὶς πολυσυζητημένες ἔννοιες «εὐτυχία» καὶ «δυστυχία». Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ θέμα ποὺ θὰ ἤθελα νὰ μᾶς ἀπασχολήσει σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ ἄρθρο: ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς ἔννοιες καὶ ἡ γόνιμη ἐσωτερικὴ ἐπικοινωνία, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν πυρήνα τῆς μιᾶς στὸν πυρήνα τῆς ἄλλης καὶ ἀντίθετα, ἰδιαίτερα ὅμως θὰ ἔλεγα ὅτι ὁδηγεῖ ἀπὸ τοὺς κόσμους τῆς εὐτυχίας στοὺς χώρους τῆς δυστυχίας καὶ τῆς «βιργιλιανῆς μελαγχολίας», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Mark Edwards[1].

Τὸ ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι ἀπαπόφευκτο μίγμα καὶ ἐναλλαγὴ εὐτυχισμένων στιγμῶν καὶ δυστυχισμένων περιόδων φαίνεται νὰ διαγράφεται σὰν φυσικὸ ἐπακόλουθο μιᾶς αἰώνιας μοίρας μὲ δυσερμήνευτες προθέσεις. Ἔχουμε ποικίλες μαρτυρίες ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ ἔπους γιὰ μιὰ τέτοια ἀντίληψη. Τὸ θέμα, ἁπλωμένο μέσα σὲ μιὰ ἀπέραντη ἱστορικὴ σκηνή, κάνει μιὰ πρώτη ἐμφάνιση στὸ πρῶτο βιβλίο, καθὼς ἤρεμα καὶ σταθερὰ ὁ πατέρας τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων ἀποκαλύπτει στὴν πανέμορφη κόρη του, τὴν Ἀφροδίτη, «fatorum arcana», τῆς τύχης τὰ μυστικά, τῆς μοίρας τὰ γραμμένα θὰ λέγαμε:[2] ὁ Αἰνείας της θὰ κάνει μεγάλο πόλεμο στὴν Ἰταλία καὶ θὰ συντρίψει τοὺς ἄγριους λαούς, ἀλλὰ νὰ ποὺ μέσα ἀπὸ τὴν τραγωδία καὶ τὸ θρῆνο τοῦ πολέμου θὰ ξεπηδήσουν νόμοι γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα καὶ κάστρα ἐπιβλητικὰ καὶ τριάντα χρόνια ἡγεμονίας τοῦ γιοῦ του, τοῦ Ἀσκάνιου, καὶ ἡ

1. Mark W. Edwards, «The Expression of Stoic Ideas in the Aeneid», Phoenix 14 (1960), 162.

2. Aen. I. 261-296

βασιλεία τοῦ Ρωμύλου· καὶ πάλι θἀρθει καιρὸς ποὺ θὰ ξεσπάσουν πολυδάκρυτοι πόλεμοι, μὰ μέσα ἀπὸ αὐτοὺς θὰ γεννηθεῖ ἡ ἐξουσία πάνω στὰ κράτη, ἡ ὑποταγὴ τῆς Ἑλλάδας, τὸ κράτος τοῦ Καίσαρα καὶ ἡ αἰώνια φήμη. Τὸ κείμενο φαίνεται ὅτι προβάλλει αἰσιόδοξες προοπτικές, πιστεύω ὅμως ὅτι σίγουρα ἔχει κάποια θέση ἐδῶ ἡ ἄποψη τοῦ Wiesen στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν πεσσιμισμὸ τοῦ ὄγδοου βιβλίου τῆς Αἰνειάδας, ἄποψη ποὺ ὑπογραμμίζει τὸ γεγονὸς ὅτι «κάτω ἀπὸ μιὰ φαινομενικὰ ἐλπιδοφόρα εἰκόνα τῆς ἱστορίας, ποὺ φαίνεται νὰ κινεῖται πρὸς τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὀνείρων τοῦ ἀνθρώπου, βρίσκεται ἡ σκοτεινότερη ὑποψία ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι, κατὰ κάποια ἔννοια, κυκλικὸ φαινόμενο καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι καταδικασμένοι νὰ ἐπαναλαμβάνουν τὰ περασμένα τους λάθη χωρὶς τέλος»[1]. Τοὺς πολέμους λοιπὸν στὴν προκειμένη περίπτωση, ποὺ ἀκολουθοῦν ἐναλλακτικὰ τὶς περιόδους τῆς ἠρεμίας, τῆς γαλήνης καὶ τῆς εἰρηνικῆς δημιουργίας.

Οἱ μαρτυρίες ὅμως προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὰ ἔθνη καὶ μπαίνουν στὴ ζωὴ τῶν ἀτόμων, καθὼς οἱ στίχοι τοῦ ἔπους πολὺ παραστατικὰ τοποθετοῦν αὐτὴ τὴν ἐναλλαγὴ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας στὰ ἄτομα, ποὺ δροῦν καὶ κινοῦνται μέσα στὰ περιθώρια τοῦ ἐπικοῦ μύθου. Ἕνα τέτοιο ἄτομο εἶναι ὁ Παλαμήδης, ποὺ περιλαμβάνεται στὴν ἱστορία τοῦ Σίνωνα:[2] ἡγεμόνας μὲ ὄνομα καὶ δόξα πασίγνωστη· τὸν σκοτώνουν οἱ Πελασγοί, ἐνῶ εἶναι ἀθῶος, μὲ πλαστὴ προδοσία καὶ ἀνέντιμη ἀπόφαση· καὶ ὅμως, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶχε κάποτε τὴν ἰδιαίτερα τιμητική του θέση στὰ συμβούλια τῶν βασιλέων καὶ ἡ ἐξουσία του ἦταν πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση. Λίγο πιὸ κάτω, στὸ τέταρτο βιβλίο, ἡ ἐναλλαγὴ στὸ γέλιο καὶ στὸ δάκρυ εἶναι πολὺ πιὸ παραστατικὴ καὶ ἀφάνταστα δραματική. Ἡ ἡρωίδα τοῦ βιβλίου, ἡ Διδώ, περνᾶ, ἔτσι ἁπλὰ καὶ φυσικά, ἀπὸ τὴ δυστυχία τῆς πατρίδας της, ὕστερα ἀπὸ τὸ φόνο τοῦ ἄντρα της Συχαίου καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ διατρέχει ἀπὸ τὸν ἀδελφό της, στὴν εὐτυχία τῆς νέας γῆς, ποὺ διαγράφεται μπροστὰ της ἐλπιδοφόρα, καινούρια καθὼς εἶναι καὶ ἄφθαρτη ἀκόμα: «ἔχτισα περίφημη πόλη, εἶδα τὰ κάστρα μου, παίρνοντας ἐκδίκηση γιὰ τὸν ἄντρα μου τιμώρησα τὸν ἐχθρὸ ἀδελφό μου, εὐτυχισμένη - ἀλίμονο, ἀφάνταστα εὐτυχισμένη - θὰ ἤμουν, ἂν ὁ στόλος τῆς Δαρδανίας ποτὲ δὲν εἶχε ἀράξει στὶς ἀκτές μου»[3]. Ὁ Βιργίλιος δὲν εἶναι ἕνας ἀφελὴς αἰσιόδοξος ποιητής, πολὺ καλὰ τὸ παρατηρεῖ ὁ Sullivan στὸ ἄρθρο του «Virgil and the mystery of suffering»[4]. Ξέρει πολὺ καλὰ ὅτι ὁ κύκλος τῆς ὀδύνης θὰ ξανάρθει, τὰ τρωικὰ πλοῖα θὰ φανοῦν κάποια μέρα ἠρεμίας καὶ δημιουργίας στὸ λιμάνι τῆς καινούριας πόλης. Ὅπως καὶ ἀλλοῦ, εἶναι καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ πολύ

1. D. S. Wiesen, «The Pessimism of the Eighth Aeneid», Latomus 32(1973), 739.
2. Aen. II. 81 κέξ.
3. Αὐτ. IV. 655-8
4. Francis A. Sullivan, «Virgil and the Mystery of Suffering», AJPh 90 (1969) σελ. 161, σημ. 1

βαθειὰ ἡ αἴσθηση ὄχι μόνο τῆς ἀδυναμίας, ἀλλὰ καὶ τῆς «ἀθλιότητας τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς»[1].

Τὴν αἴσθηση τῆς τελικῆς γαλήνης καὶ ἠρεμίας, ποὺ οὔτε ὁ Παλαμήδης οὔτε ἡ Διδὼ κατάφεραν νὰ πετύχουν, τὴ φτάνει ὁ Ἀντήνορας στὸ πρῶτο βιβλίο[2]. Μὰ μὲ ποιὸ τίμημα! Μέσα ἀπὸ τὰ στρατεύματα τῶν Ἀχαιῶν καὶ τὴ χώρα τῶν Λιβυρνῶν, νικώντας τὴ δύναμη τῶν στοιχείων τῆς φύσης, καθὼς δρασκελᾶ τὴν πηγὴ τοῦ Τιμάβου μὲ τὰ ἐννιὰ στόματα ποὺ τρέχει ὁρμητικὴ καὶ πλημμυρίζει τὰ χωράφια, φθάνει κάποτε στὸ στόχο του, χτίζει τὴν πόλη Πατάβιο καὶ τώρα πιὰ «placida compostus pace quiescit», κοιμᾶται τὸν ὕπνο τοῦ δικαίου. Μὰ ὁ Ἀντήνορας ἦταν, σίγουρα, ἀπὸ τοὺς τυχερούς: πέτυχε τὸ στόχο του καὶ τὸ ὄνειρό του ἔγινε πραγματικότητα. Ὁ δρόμος γιὰ τὴν εὐτυχία ὁδήγησε στὴν εὐτυχία, καὶ αὐτὸ σίγουρα δὲν εἶναι κάτι συνηθισμένο. Ἡ Καμίλλα καὶ ὁ Ἄρρωνας εἶναι πολὺ χτυπητὰ παραδείγματα γιὰ τὸ ἀντίθετο: καὶ οἱ δυό τους κυνηγώντας μὲ πάθος τὸ προσωπικό τους ὅραμα βρίσκουν τὸ θάνατο[3]. Ἡ πρώτη καταδιώκοντας μὲ τυφλὸ πάθος τὸν Χλωρέα, εἴτε γιὰ νὰ κρεμάσει στὸ ναὸ ἁρματωσία τρωικὴ εἴτε γιὰ νὰ πηγαίνει στὸ κυνήγι στολισμένη μὲ ὁλόχρυσα ὅπλα, πέφτει στὴν παγίδα τοῦ Ἄρρωνα, ποὺ παρακαλεῖ τοὺς θεοὺς διπλὴ εὐχή: νὰ σκοτώσει τὴν ἀμαζόνα καὶ νὰ ξαναγυρίσει στὴν πατρίδα του. Μὰ σίγουρα τοῦ πήγαινε πολύ. Μιὰ τέτοια εὐτυχία θά'ταν σκάνδαλο. Ἀκούει λοιπὸν ὁ θεὸς τὸ πρῶτο του αἴτημα καὶ κωφεύει στὸ δεύτερο. Κάπου, κάτω ἀπὸ τὸ ψηλὸ βουνό, δίπλα στὸν πελώριο τάφο τοῦ βασιλιᾶ Δέρκεννου, ἐκεῖ ποὺ ἔριχνε τὸν ἴσκιο του φουντωτὸ πουρνάρι, τὸν περιμένει πανώρια ἡ ἐκδικήτρα θεά Ὤπη, γιὰ νὰ τοῦ χαρίσει τὸ θάνατο. Τὸ κυνήγι τῆς εὐτυχίας ἦταν σύντομο, τὸ ὅραμα - μ' ὅλη του τὴ λαμπρότητα - ἦταν πλάνο, ἐδῶ «δὲν ὑπάρχει φωνὴ θριάμβου, ἀλλὰ μόνο ὀδύνης», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Wiesen[4]. Ὁ δρόμος γιὰ τὴν εὐτυχία ἦταν ἀδιέξοδο. Ὅπως ἀδιέξοδο φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ὁ δρόμος ἄλλων «νικητῶν» τῆς Αἰνειάδας, ποὺ ἡ νίκη τους κλείνει χωρὶς ἀμφιβολία μέσα της τὸ χαμό τους. Ἔτσι ὁ Μισηνὸς Αἰολίδης, ποὺ κανεὶς δὲν ἦταν πιὸ σπουδαῖος ἀπὸ αὐτὸν στὸ νὰ ξεσηκώνει τοὺς ἄντρες μὲ τὴ σάλπιγγα, τόλμησε ὁ ἄμυαλος νὰ προκαλέσει τοὺς θεοὺς σὲ ἀγώνα. Καὶ ὁ ζηλιάρης Τρίτωνας τὸν πνίγει στ' ἀφρισμένα κύματα ἀνάμεσα στὰ βράχια (Aen. VI. 162-174). Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ πράγμα εἶναι φανερό. Ποιὸς ὅμως μᾶς λέει ὅτι καὶ ἄλλες νίκες, καὶ ἄλλα ὑποδείγματα τέλειων ἀνθρώπων (ἂν ἐξαιρέσουμε βέβαια τὸ βασικὸ ἥρωα τοῦ ἔπους, τὸν «insignem pietate virum», ποὺ ὑφίσταται τόσες καὶ τόσες συμφορές, θὰ μπορούσαμε ἐδῶ νὰ προσθέσουμε τὸν ἀξέχαστο Μάρκελλο, ποὺ ὁ ὕμνος γιὰ τὰ προσόντα του (Aen. VI. 868 κἑξ.) μᾶς ὁδηγεῖ στὴν

1. Βλ. Mark W. Edwards, ὅ. π., σελ. 162
2. Aen. I. 242-9
3. Αὐτ. XI. 759-798.
4. D. S. Wiesen, ὅ.π., σελ. 759

ὑποψία ὅτι μπορεῖ κάπου ἐκεῖ μέσα νὰ κλείνονταν τὰ ψήγματα τῆς τελικῆς του καταστροφῆς) δὲν εἶχαν τὰ σπέρματα τοῦ χαμοῦ τους ἐγκλωβισμένα καὶ σὲ κυοφορία μέσα στὴν ἐξαίρετη φύση τους;

Μόνο ποὺ - καὶ ἐδῶ μέσα κλείνεται ὁλόκληρη ἡ τραγικότητα τῆς ἱστορίας - ὁ ἄνθρωπος τῆς Αἰνειάδας ὄχι μόνο δὲν τὸ ξέρει ἀλλὰ οὔτε κὰν τὸ ὑποψιάζεται πὼς πίσω ἀπὸ τὶς γιορτὲς καὶ τὰ λάβαρα, τὶς νίκες καὶ τοὺς θριάμβους, τὶς ἰαχὲς καὶ τοὺς παιάνες - ἢ καλύτερα, μέσα σ' ὅλα αὐτὰ - κλείνεται ὁ χαμός του. Ἂν ἐπιζήσει, ξαναγυρίζει κάποτε μὲ τὴν ἀνάμνηση σ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἱστορία καὶ «θεᾶται» τὰ γεγονότα ἀπὸ ἀπόσταση ἀσφάλειας καὶ ὀδύνης. Καὶ τότε βλέπει καὶ λυπᾶται καὶ θυμᾶται τὴν ἐποχὴ ποὺ χαιρόταν χωρὶς νὰ βλέπει. Στὸ δεύτερο βιβλίο συγκεκριμένα, ἐνῶ ὁ Αἰνείας ἀφηγεῖται στὴ Διδὼ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς Τροίας καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ δούρειου ἵππου στὴν πόλη, ἔχει πιὰ τὴ δύναμη νὰ δώσει τοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει σ' ὅλο της τὸ βάθος τὴν ἀλήθεια: «Κι ἐμεῖς τούς ναοὺς τῶν θεῶν στολίζουμε μὲ γιορταστικὰ κλωνάρια μέσα σ' ὅλη τὴν πόλη, ἐμεῖς οἱ δύστυχοι, ποὺ ἡ μέρα μας ἐκείνη ἦταν ἡ τελευταία («miseri, quibus ultimus esset / ille dies»)[1]. Καί, φυσικά, μέσα στὴν εὐδαιμονία τους τοὺς ἔλειπε ἡ ἐμβέλεια νὰ διακρίνουν τὴν καταστροφὴ ποὺ εἶχε κιόλας ἔλθει. Ὅπως ἦταν ἐντελῶς ἀδύνατο στὸ νικητὴ Μεζέντιο νὰ ἐκτιμήσει τοὺς λόγους τοῦ Ὀρώδη, ποὺ ὄντας πιὰ στὸ κατώφλι τοῦ θανάτου ἔχει τὴ δύναμη νὰ βλέπει καὶ νὰ αἰσθάνεται ὅσα οἱ ἄλλοι οὔτε νὰ δοῦν οὔτε νὰ νιώσουν μποροῦν: «ὅποιος κι ἂν εἶσαι, νικητή, νὰ ξέρεις πὼς δὲν θὰ μείνει ὁ θάνατός μου χωρὶς τιμωρία οὔτε σὺ θὰ χαίρεσαι γιὰ πολὺ καιρό· καὶ σένα ἡ ἴδια μοίρα περιμένει καὶ σὲ λίγο θὰ εἶσαι ξαπλωμένος στὴν ἴδια γῆ»[2]. Αὐτὴ θὰ εἶναι, σίγουρα, μιὰ δεύτερη μορφὴ δυστυχίας. Γιατὶ πολὺ πρὶν φτάσει σ' αὐτὴ τὴν ὑπερκόσμια κατάσταση, ὁ Μεζέντιος, αὐτὸς ὁ «contemptor divum», ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ Βιργίλιος[3], θὰ ζήσει μὲ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ του μιὰ ἐγκόσμια δυστυχία, γιὰ νὰ γίνει, ὅπως πολὺ εὔστοχα παρατηρεῖ ὁ Francis Sullivan, «λεία ἑνὸς πνευματικοῦ πόνου, καθὼς μέσα του ὑπάρχει ἡ ἀγωνία τῆς θλίψης καὶ τῆς ντροπῆς»[4].

Αὐτὴ ἡ αἴσθηση τῆς ἐναλλαγῆς εὐτυχίας καὶ δυστυχίας ποὺ παρατηρήσαμε μέχρι τώρα στὸ κείμενο τῆς Αἰνειάδας, ἀλλὰ καὶ ἡ συνείδηση ὅτι ὁλόκληρη ἡ πορεία γιὰ τὴν εὐτυχία γίνεται μέσα ἀπὸ δύσβατους δρόμους καὶ οἱ δρόμοι αὐτοὶ δὲν ὁδηγοῦν πάντα στὴν εὐτυχία ἀλλὰ συχνὰ κατευθύνουν πρὸς τὸ θάνατο, ποὺ ἡ ἀφετηρία του μπορεῖ νὰ βρίσκεται στὴ συγκεκριμένη ἐκείνη στιγμὴ τῆς νίκης καὶ τῆς ἄμετρης χαρᾶς ὁδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη τοῦ βιργιλιανοῦ ἔπους ἕνα σκαλοπάτι πιὸ πέρα: ὅ,τι ζήσαμε, ζοῦμε ἢ θὰ ζήσουμε κάποια μελ-

1. Aen. II. 248-9
2. Αὐτ. X. 739-741
3. Βλ. Macrob., Sat. 3.5,10 καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Justin Glenn, «Mezentius, contemptor divum», Vergilius 17 (1971), 7-8
4. Francis A. Sullivan, «Mezentius: a Virgilian Creation», CPh 64(1969), 224

λοντική στιγμή είναι γεγονός ότι κρύβει μέσα του τα ψήγματα της αντίθετης κατάστασης. Κατά συνέπεια ή τωρινή ευτυχία κυοφορεί κάποιο μελλοντικό χαμό, μιά αλήθεια πού γίνεται φανερή περισσότερο από όπουδήποτε αλλού στην ύπόθεση τού έρωτα της Διδώς, έτσι όπως γοργά ξετυλίγεται στο τέταρτο βιβλίο. Συχνά ό Βιργίλιος αίσθάνεται την ανάγκη νά τό δηλώσει άπερίφραστα αύτό. Στό πρώτο κιόλας βιβλίο δίνει μιά προειδοποιητική νότα, άπλή άλλά σαφέστατη, όταν παρουσιάζει τόν Έρωτα, πού είχε πάρει τή μορφή τού γιού τού Αίνεία Ίουλου, νά χώνεται στην άγκαλιά της δύστυχης βασίλισσας, νά της έξαφανίζει από την καρδιά της τόν πρώτο της άντρα, τό Συχαίο, καί νά της στάζει τό βάλσαμο - τό φαρμάκι καλύτερα - τού καινούριου έρωτα[1]. Κι έκείνη είναι ξαναμμένη καί συγκινημένη καί τόν κοιτάζει άχόρταγα, παραδομένη καθώς είναι στή μελλοντική της καταστροφή (pesti devota futurae, γράφει ό ποιητής χαρακτηριστικά). Καί βέβαια, όπως παρατηρεί ό Austin στό σχετικό σχόλιό του, δέν είναι άπαραίτητο νά ύποθέσει κανείς ότι ή καταστροφή της είναι ό θάνατος ή ή αύτοκτονία της. Θά πρόσθετα έδώ ότι ό Έρωτας, ώς έκφραστής της δύναμης πού διοχετεύει σήμερα την εύτυχία καί αύριο τόν άνθρώπινο χαμό, έργάζεται συνειδητά καί μεθοδικά γιά ένα μακροχρονιότερο άποτέλεσμα, καλύτερα γιά ένα μακροχρονιότερο άντάλλαγμα της εύτυχισμένης στιγμής. Γιατί φαίνεται πώς θά μποροϋσε κανείς νά ύποθέσει μέ άσφάλεια πώς σίγουρα πρόκειται γιά κάποιο άντάλλαγμα πού έρχεται μέ διπλή μορφή, της προειδοποίησης καί της ύπόσχεσης: ή εύτυχία της στιγμής προειδοποιεί γιά τή δυστυχία τού μέλλοντος καί ή δυστυχία της στιγμής ύπόσχεται κάποιες εύτυχισμένες στιγμές κάπου στά χρόνια πού θά έλθουν.

Έτσι, ένώ τά χωρία πού σημειώσαμε πιό πάνω άπαισιόδοξα ύπαινίσσονται ώρες δυστυχίας, τά χωρία πού άκολουθοϋν μάς μεταφέρουν αίσιόδοξα μηνύματα σέ στιγμές όδύνης. Βιβλίο πρώτο καί πάλι: Ό Αίνείας σέρνοντας όλη την εύθύνη της άποστολής του - πολύ εύστοχα κάνει την έρώτηση ό Adam Parry «είναι τάχα εύλογημένος ή καταραμένος μέ την άνάθεση μιάς άποστολής;»[2] - προσπαθεί νά παρηγορήσει τούς ναυαγούς συντρόφους του άμέσως μετά τή φοβερή σκηνή της τρικυμίας. Ό στίχος 203 σέρνει πάνω του μεγάλο βάρος, καί τοϋτο γιατί έρχεται, όπως παρατηρεί ό Parry[3], όχι νά συμπληρώσει άλλά στην ούσία νά άναμορφώσει τόν άνάλογο όμηρικό στίχο της Όδύσσειας, όπου ό Όδυσσέας λέει στούς άνδρες του ότι κάποια μέρα οί τωρινές τους ταλαιπωρίες θά γίνουν άνάμνηση. Αύτή είναι σίγουρα μιά κοινότοπη ίδέα. Ό στίχος 203 («forsan et haec olim meminisse iuvabit»: ίσως κάποτε θά νιώθετε χαρά κι αύτά νά τά θυμόσαστε) έχει άλλαγή ούσίας: όχι άπλή άνάμνηση, άδιάφορη έπαναφορά στή μνήμη, άλλά εύχάριστη εικόνα· θά ρωτήσουμε:

1. Aen. I. 712-722
2. Adam Parry, «The Two Voices of Virgil's Aeneid», Arion 2, No 4 (1963), 74
3. Αύτ., σελ. 71

μήπως ἐπειδὴ ἔζησαν; μήπως ἐπειδὴ ἀπέκτησαν μιὰ ἀκόμα ἐμπειρία; μήπως ἐπειδὴ εἶναι ἀνερμήνευτος ἴσως σὲ ὅλες του τὶς πτυχές, ἀλλὰ βασικὸς νόμος τῆς ψυχολογίας ὅτι ἡ αἴσθηση τῆς ὀδύνης ξαναγυρίζει κάποτε στὸ μέλλον ὡς ἀνακούφιση; Ἴσως. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία ὅμως εἶναι ὅτι ἡ λέξη «iuvabit» διατηρεῖ ὅλο τὸ αἰσιόδοξο περιεχόμενό της καὶ μαζὶ συνέχεια ἀμετακίνητο τὸ μήνυμα τῆς ἐλπίδας. Φαίνεται πὼς τὸ μήνυμα αὐτὸ παρακολουθεῖ τὸν ἡγέτη τῶν Τρώων σ' ὅλες του τὶς ἐπαφὲς μὲ τοὺς συντρόφους του ποὺ δοκιμάζονται ὀδυνηρά. Γιατὶ κι ὅταν παρατηρεῖ στὴν Καρχηδόνα τὶς ἀπεικονίσεις ἀπὸ τὶς περίφημες ἰλιακὲς μάχες καὶ μιλᾶ δακρύζοντας στὸν Ἀχάτη, τὰ ἴδια περίπου τοῦ λέει: «sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt. / solve metus; feret haec aliquam tibi fama salutem»[1] (ἐδῶ εἶναι τὰ δάκρυα γιὰ τὶς δυστυχίες μας καὶ οἱ ἀνθρώπινες συμφορὲς ἀγγίζουν τὴν καρδιά. Μὴ φοβᾶσαι πιά· αὐτὴ ἡ φήμη κάποια σωτηρία θὰ σοῦ φέρει). Κι ὅμως, αὐτὸ τὸ μήνυμα τῆς ἐλπίδας ἀποκτᾶ ἄλλο νόημα στὸ δεύτερο βιβλίο, στ. 353-4, ὅταν ὁ Αἰνείας ἀπευθύνει τὰ πασίγνωστα λόγια του σὲ δύσκολες στιγμὲς καὶ ἐνῶ ἡ Τροία χάνεται πρὸς τοὺς ἄντρες ποὺ συγκεντρώνονται γιὰ μάχη: «ἂς πεθάνουμε κι ἂς χυθοῦμε μέσα στὰ ὅπλα τῶν ἐχθρῶν: μιὰ σωτηρία ὑπάρχει στοὺς νικημένους, νὰ μὴν ἐλπίζουν καμιὰ σωτηρία» (moriamur et in media arma ruamus / una salus victis nullam sperare salutem)[2].

Στὸ περίφημο ἄρθρο του «Discolor aura. Reflections on the Golden Bough» ὁ Robert Brooks ἐπαναλαμβάνει μιὰ φράση τοῦ Norden (Aeneis VI[3], σελ. 166), ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ θάνατος καὶ ἡ ζωὴ στὴ μυθικὴ σκέψη δὲν εἶναι πάντοτε ἀντίθετα πράγματα, ἀλλὰ μποροῦν νὰ σχηματίζουν μιὰ μοναδικὴ ἑνότητα»[3]. Μιὰ ἀνάλογη ἑνότητα ὑπάρχει στὸ σημεῖο τοῦ κειμένου ποὺ σχολιάζουμε: ἔχουμε βέβαια νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ δυὸ ἀντίθετους πόλους· ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ εἶναι ἡ σωτηρία καί, κατὰ προφανὴ συνέπεια, ἡ ζωὴ· ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἥττα καί, ὡς ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα, ὁ θάνατος. Μόνο ποὺ οἱ ἀντίθετοι πόλοι (σωτηρία - νικημένοι), μιὰ καὶ δὲν ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ συνυπάρξουν χρονικὰ - γεγονὸς ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ εὐτυχία καὶ ἡ δυστυχία ἀλληλοδιαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη στὸ ἐπικὸ κείμενο, δὲν συνυπάρχουν καὶ μιὰ καὶ τὰ χρονικὰ περιθώρια εἶναι πάρα πολὺ στενὰ (ἡ Τροία χάνεται ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμή), συνυπάρχουν τελικὰ μὲ τὴ μέθοδο τῆς ταύτισης τῶν ἀντιθέτων σὲ μιὰ μοναδικὴ ἑνότητα: οἱ ἡττημένοι δὲν ἔχουν ἐλπίδα, ἂν ὅμως συνειδητοποιήσουν αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, ἔχουν τὴ μοναδικὴ ἐλπίδα νὰ ἀποκτήσουν κάποια ἐλπίδα σωτηρίας, ἐλπίδα ποὺ μπορεῖ βέβαια νὰ ἔχει πολύπλευρο νόημα: ἐξολόθρευση τῶν ἐχθρῶν ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἀπελπισμένη ἀναμέτρηση, διαιώνιση τῆς φήμης τους σὲ ὑπερχρονικὰ πλαίσια κ.ο.κ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ λοιπὸν

1. Aen. I. 462-3
2. Αὐτ. II. 353-4
3. Βλ. Robert A. Brooks, «Discolor aura. Reflections on the Golden Bough», AJPh 74(1953), 275.

ὁ Αἰνείας δὲν τοποθετεῖ μιὰ ρεαλιστικὴ νότα αἰσιοδοξίας κάπου στὸ μέλλον, ἀλλὰ καλεῖ τοὺς συντρόφους του σὲ συνειδητοποίηση τῆς πραγματικότητας καὶ σὲ ταύτιση τῶν ἐννοιῶν πού, ὅσο κι ἂν φαίνονται ἀντίθετες, μπορεῖ σὲ κάποια στιγμὴ τοῦ κύκλου νὰ συναντηθοῦν, νὰ συνυπάρξουν εἰρηνικὰ καὶ νὰ δικαιώσουν τὴν ἀνθρώπινη θέληση.

Ξαναγυρίζω στὴν ὑπόσχεση τῆς ἀνταμοιβῆς γιὰ τὴν τωρινὴ δυστυχία. Τὴν αἴσθηση αὐτῆς τῆς ἀνταμοιβῆς φαίνεται νὰ νιώθει καὶ ἡ Ἀφροδίτη, καθὼς παραπονιέται στὸν πατέρα της γιὰ τὰ βάσανα τῶν Τρώων καὶ τὴν ἀθέτηση τῶν ὑποσχέσεών του· κι ὅμως, τονίζει, μ' αὐτὲς τὶς ὑποσχέσεις παρηγοριόμουν γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Τροίας «fatis contraria fata rependens»[1] (τὶς συμφορὲς ζυγίζοντας μὲ τὴ στερνὴ καλή μας τύχη). Καὶ ἔρχεται, σίγουρα, ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία σὰν μιὰ ἀνταμοιβὴ τοῦ κατατρεγμένου. Μήπως μὲ τὸ ἴδιο νόημα δὲν μιλᾶ καὶ τὸ ὅραμα τῆς νεκρῆς Κρέουσας στὸν ἄντρα της, ὅταν τοῦ προφητεύει ὅτι θὰ ζήσει μακρινὴ ἐξορία καὶ θὰ ὀργώσει ἀπέραντες θάλασσες, γιὰ νὰ καταφέρει στὸ τέλος νὰ φτάσει στὴν Ἑσπερία, ἐκεῖ πού ἤρεμα ὁ Τίβερης ποτίζει τὰ παχιὰ χωράφια τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ ἀπολαύσει ἥσυχη ζωή, τὸ βασίλειο καὶ τὴν κόρη τοῦ βασιλιᾶ;[2]

Οἱ μαρτυρίες ὅμως ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Αἰνειάδας δὲν περιορίζονται μόνο στὴ σχέση «εὐτυχία στὸ παρὸν - δυστυχία στὸ μέλλον» ἢ «δυστυχία γιὰ τώρα - εὐτυχία γιὰ αὔριο». Μὲ τὴν ἴδια ἀναλογικὴ προέκταση κινοῦνται καὶ στὸ παρελθόν, πού εἴτε ἦταν δυστυχισμένο εἴτε πρόσφερε ἀπολαύσεις καὶ χαρὰ στοὺς ἀνθρώπους. Ἡ Διδὼ γιὰ παράδειγμα θυμίζει στοὺς Τρῶες πὼς ὁ βασικότερος λόγος τῆς ἀνθρώπινης στάσης της στὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν εἶναι ἡ γνώση τῆς δυστυχίας, πού τὴν κάνει νὰ τοὺς νιώθει καὶ νὰ τοὺς συντρέχει (non ignara mali miseris succurrere disco)[3]. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ δυστυχία τοῦ βασιλιᾶ Πριάμου τὴν ὥρα τῆς ἅλωσης φέρνει ἀναγκαστικὰ στὸ νοῦ τὸ ὄμορφο παρελθόν, ὅταν ἡ πόλη χρόνια κυβερνοῦσε τοὺς λαούς (multos dominata per annos)[4] καὶ ὁ ἴδιος ἦταν περήφανος βασιλιὰς τόσων καὶ τόσων λαῶν καὶ χωρῶν τῆς Ἀσίας (tot quondam populis terrisque superbum / regnatorem Asiae)[5]. Ὅσο οἱ μαρτυρίες ἐπεκτείνονται τόσο καὶ γίνεται φανερὸ - ὅλο καὶ πιὸ φανερό, θὰ ἔλεγα - ὅτι ἡ ἐναλλαγὴ αὐτὴ τῶν δύο καταστάσεων δὲν προϋποτίθεται ἀναιτιολόγητη, ἀλλὰ ὅτι καθεμιά τους χωριστὰ κλείνει βαθιὰ μέσα της τὰ σπέρματα, πού σίγουρα θὰ γεννήσουν σὲ κά-

1. Aen. I 239· γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση μιᾶς προσωπικῆς μοίρας ἀπέναντι σὲ μιὰ ἄλλη βλ. C. Bailey, Religion in Virgil (Oxford, 1935), 212 κέξ.
2. Aen. II. 780-4
3. Αὐτ. I. 628-630
4. Αὐτ. II. 363
5. Αὐτ. 556-7

ποια στιγμὴ τοῦ μέλλοντος τὴν ἀντίθετή της κατάσταση. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ θὰ φανεῖ, πιστεύω, πολὺ πιὸ καθαρὰ στὴ συνέχεια αὐτῆς τῆς μελέτης.

Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν καταστάσεων τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς δυστυχίας προχωρεῖ ὅμως καὶ σὲ εὐρύτερες προεκτάσεις ξεπερνώντας τὰ ὅρια τῆς ζωῆς τοῦ συγκεκριμένου ἀτόμου καὶ ἐπηρεάζοντας τὴν τύχη καὶ τὴ ζωὴ ἄλλων ἀτόμων, ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα συνδέονται μὲ αὐτό. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἀναφέρω δυὸ πολὺ ἠχηρὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ ἔπος ποὺ ἀναλύουμε, ὁ Μεζέντιος, ὅταν πιὰ ἀρχίζει νὰ μαθαίνει, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Sullivan, ὅτι εἶναι κι αὐτὸς «ἕνας φτωχὸς θνητός, τρωτὸς ἀπὸ τὸν πόνο ὅσο καὶ οἱ σύντροφοί του»[1], κλαίει ἀπαρηγόρητα γιὰ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ του καὶ κατηγορεῖ τὸν ἑαυτό του γιατὶ δέχτηκε νὰ πεθάνει τὸ παιδί του κάτω ἀπὸ ἐχθρικὸ χέρι, ἐνῶ ὁ ἴδιος ζεῖ οὐσιαστικὰ ἐπωφελούμενος ἀπὸ τὸ θάνατο ἐκείνου (morte tua vivens, φωνάζει χαρακτηριστικά)[2]. Κι ἀκόμα ἡ Ἀφροδίτη ποικίλα τεχνάσματα καταστρώνει, πῶς δηλαδὴ θὰ ἔρθει ὁ Ἔρωτας ἔχοντας πάρει τὴ μορφὴ τοῦ μικροῦ Ἀσκάνιου καὶ μὲ δῶρα γλυκὰ θὰ ξεγελάσει τὴ βασίλισσα τῆς Καρχηδόνας καὶ θὰ τῆς φυτέψει μέσα της μεγάλο ἔρωτα. Κι ὅλα αὐτὰ γιατί; Ἡ αἰτιολογία εἶναι πολὺ καθαρή: domum timet ambiguam Tyriosque bilinguis, γιατὶ φοβᾶται τὸ ἀμφίβολο παλάτι καὶ τοὺς διπρόσωπους Τύριους[3].

Τὰ δύο παραπάνω παραδείγματα εἶναι, νομίζω, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Καὶ τοῦτο γιατὶ ἡ εὐτυχία, ποὺ ἔρχεται σὰν ἀντάλλαγμα γιὰ τὴ δυστυχία κάποιου ἄλλου, εἶναι στὴν οὐσία φενάκη. Ὁ Robert Rowland κάνει μιὰ γενικὴ, βέβαια, παρατήρηση ὅταν σημειώνει ὅτι «ἡ ὀχλοβοὴ καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ λαοῦ τῆς Ρώμης προδίδουν μιὰ βασικὴ ἀπαισιοδοξία τοῦ Βιργίλιου»[4]. Στὴ συγκεκριμένη ὅμως περίπτωση τὸ πράγμα εἶναι ἐντελῶς ἀπτό: ὑπάρχει ἕνα ἔνδυμα μόνο λογικῆς εὐτυχίας, ἀλλὰ σίγουρα ὁ Βιργίλιος, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴν εὔστοχη ἔκφραση τοῦ Wiesen, «χρωματίζει τὴν ἐπιφάνεια μονάχα μὲ λάμψη, ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν ὑπάρχει κατήφεια καὶ θλίψη»[5]. Ἀληθινά, κανεὶς δὲν εἶναι εὐτυχισμένος ἐδῶ πέρα: Ὁ Μεζέντιος κέρδισε προσωρινὰ τὴ ζωὴ μὲ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ του, ἀλλὰ μιὰ τέτοια εὐτυχία μόνο ὀδύνη καὶ ἄφατη δυστυχία μπορεῖ νὰ τοῦ προσφέρει. Καὶ ἡ Διδὼ κερδίζει τὸν ἔρωτα, ποὺ τῆς τὸν προσφέρει ὁ φόβος τῆς Ἀφροδίτης. Μὰ ἕνας τέτοιος ἔρωτας δὲν στοχεύει μακριά. Γιατὶ πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Mark Edwards πὼς «ὁ Αἰνείας φέρνει θλίψη ἢ θάνατο»[6] κι ἕνας τέτοιος ἔρωτας εἶναι σίγουρο πὼς εἶναι ξένος σὲ μιά

1. Francis A. Sullivan, «Mezentius: a Virgilian Creation», CPh 64 (1969), 224
2. Aen. X. 846-9
3. Αὐτ. I. 657-662
4. R. J. Rowland, «Foreshadowing in Vergil, Aeneid, VIII, 714-28», Latomus 27 (1968), 839
5. D. S. Wiesner, ὅ.π., σελ. 760
6. Mark W. Edwards, ὅ.π., σελ. 161

μόνιμη καὶ ἀδιατάρακτη εὐτυχία. Στὰ παραδείγματα αὐτὰ λοιπὸν ὁ Βιργίλιος προχωρεῖ ἕνα ἀκόμα βῆμα στοὺς χώρους τῆς μελαγχολίας του: ἐγγίζει τοὺς κόσμους τῆς εὐτυχίας καὶ ἀφήνει τὸν ἀναγνώστη νὰ νιώσει πόσο ἄδειοι εἶναι. «The sense of emptiness is the very heart of the Virgilian mood», γράφει ὁ Adam Parry[1]. Καὶ ἔτσι εἶναι. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξει εὐτυχία ἐδῶ.

Μὰ δὲν εἶναι μόνο τὰ ἄτομα ποὺ εἶναι φορεῖς εὐτυχίας ἢ δυστυχίας σὲ κάποιους ἄλλους. Κάποτε, μέσα σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διαλεκτικὸ παιχνίδι τῶν ἀντιθέτων, μπαίνουν καὶ τὰ ἔθνη, λαοὶ ὁλόκληροι σημαδεύονται ἀπὸ μιὰ περίεργη μοίρα χαμοῦ ἢ ἐλπίδας, ἐξολόθρευσης ἢ ἀποθέωσης. Ὅλη ἐκείνη ἡ μαγευτικὴ εἰκόνα τῆς Λαβίνιας[2], ποὺ καίει δαδιὰ στὸ βωμό, κοντὰ στὸν πατέρα της, καὶ φαίνεται ξαφνικὰ σὰν νὰ πῆραν φωτιὰ τὰ βασιλικὰ της μαλλιὰ καὶ τυλιγμένη ἀπὸ κοκκινωπὲς φλόγες, ἔτσι ὅπως εἶναι βουτηγμένη μέσα στοὺς καπνούς, μοιάζει σὰν νὰ ραντίζει τὴ φωτιὰ σ' ὁλόκληρο τὸ ἀνάκτορο, ὅλη αὐτὴ ἡ εἰκόνα, ποὺ εἶναι τόσο εὔπεπτη γιὰ τοὺς μάντεις καὶ τοὺς οἰωνοσκόπους καὶ παράλληλα τόσο εὐδιάκριτη γιὰ μᾶς μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα ποὺ βλέπουμε τὸ θέμα μας, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὶς θέσεις ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὶς δύο καταστάσεις καὶ νὰ ἀποδέχεται, κατὰ συνέπεια, τὶς προφητεῖες τῶν μάντεων. Καὶ οἱ μάντεις ἔλεγαν πὼς αὐτὸ εἶναι φοβερὸ καὶ περίεργο σημάδι (horrendum ac visu mirabile), ποὺ θὰ δώσει στὴν ἴδια τὴ φήμη καὶ τὴν εὐτυχία, μά γιὰ τὸ λαό της εἶναι προμήνυμα μεγάλου πολέμου. Καὶ ὅλη αὐτὴ ἡ κατάσταση ἔχει τὸ ἴδιο ἐσωτερικὸ χρῶμα μ' αὐτὴν ποὺ ἀκολουθεῖ μερικοὺς μόνο στίχους πιὸ κάτω)[3], ὅταν μιὰ ξαφνικὴ φωνὴ βγαίνει ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἄλσους καὶ ζητᾶ ἀπὸ τὸ βασιλιὰ Λατίνο νὰ μὴν παντρέψει τὴν κόρη του μὲ ἄντρα ντόπιο, γιατὶ θὰ ἔρθουν ξένοι γαμπροί, ποὺ μὲ τὸ αἷμα τους θὰ κάνουν διάσημο τὸ ὄνομα τῶν Ἰταλῶν καὶ οἱ ἀπόγονοί τους θὰ ὑποτάξουν ὅλο τὸν κόσμο. Ἔτσι ἡ εὐτυχία τῆς Λαβίνιας θὰ σημαίνει ὀδύνη γιὰ τὸ λαό της, ἐνῶ παράλληλα τὸ αἷμα τῶν Τρώων θὰ γεννήσει τὴ δόξα τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Τὸ τίμημα γιὰ τὴν εὐτυχία θὰ ἔχει ἔτσι ξεπληρωθεῖ σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή, στὸ παρὸν ἢ στὸ μέλλον ἀδιάφορο. Δὲν ὑπάρχουν ἐδῶ χρονικοὶ περιορισμοί, ὁποιοσδήποτε περιορισμὸς εἶναι φανερὸ πὼς πρέπει νὰ ἀναφέρεται μόνο στὸ βάρος ποὺ - στὴν περίπτωση τῆς δυστυχίας - θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίμοχθο καὶ ἐξαιρετικὰ ὀδυνηρό.

Μέχρι αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἔχω παρουσιάσει ἐνδεικτικὲς μαρτυρίες τοῦ ἔπους, ποὺ προβάλλουν τὴ σχέση μεταξὺ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις. Ὅσο ὅμως κι ἂν πιστοποιήθηκε ἀπὸ τὸ κείμενο ὅτι οἱ πόρτες ἀνοίγουν καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, πιστεύω ὅτι οἱ μαρτυρίες ἔχουν ἀφήσει νὰ

1. Adam Parry, ὅ.π., σελ. 71
2. Aen. VII. 71-80
3. Αὐτ. 95-101

γίνει ἀντιληπτὸ πῶς ἡ εὐτυχία κλείνει μέσα της πολὺ περισσότερα καὶ πολὺ σταθερότερα ψήγματα δυστυχίας ἀπὸ ὅσα ψήγματα εὐτυχίας κλείνει ἡ δυστυχία. Ὁ φόβος - πῶς νὰ τὸ πεῖ κανείς; - διαθέτει πάντα πολὺ μεγαλύτερα περιουσιακὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐλπίδα. Στὴ συνέχεια τῆς ἔρευνάς μου νομίζω ὅτι τὰ πράγματα θὰ γίνουν πολὺ πιὸ φανερὰ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Μιὰ ἄμεση ἐπαλήθευση τοῦ θέματος μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα εἶναι τὰ λόγια τῆς Κυμαίας Σίβυλλας πρὸς τὸν Αἰνεία, ὅταν τὸν διαβεβαιώνει ὅτι ἡ κάθοδος στὸν Κάτω Κόσμο εἶναι εὔκολη, μιὰ καὶ ἡ πύλη τοῦ μαύρου Πλούτωνα εἶναι ἀνοιχτὴ μέρα καὶ νύχτα. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἶναι δύσκολο εἶναι τὸ νὰ γυρίσει κανεὶς πίσω καὶ νὰ ξαναβγεῖ στὸν ἐλεύθερο ἀέρα, αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα καὶ σίγουρα ἀπαιτεῖ πολὺ μόχθο. Καὶ ὁ λόγος δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι ἄλλος παρὰ ἡ γενικότερα προβληματικὴ πρόσβαση πρὸς τοὺς τόπους τῆς εὐτυχίας, ὅπου ὅλοι θὰ ἤθελαν νὰ βρίσκονται, καὶ ἡ εὔλογη εὐχέρεια κατάκτησης τοῦ «ἄχαρου τόπου τῶν σκιῶν, τοῦ στερημένου ἀπὸ προοπτικὲς καὶ μονότονου», ὅπως εὔστοχα τὸν χαρακτήρισε ὁ Friedrich Solmsen[1], τοῦ τόπου τῆς δυστυχίας μὲ δυὸ λόγια. Κατὰ συνέπεια οἱ δύο καταστάσεις δὲν εἶναι ἰσοδύναμες καὶ οἱ δρόμοι ποὺ ὁδηγοῦν σ' αὐτὲς ἔχουν ἄνιση βαρύτητα. Καὶ εἶναι ἐπόμενο ὅτι, ὅταν ὁ δρόμος τῆς δυστυχίας φορτίζεται ἀβάστακτα καὶ ἡ φυσικὴ ἀντικατάσταση τῆς δυστυχίας ἀπὸ τὴν εὐτυχία φαίνεται ἀπραγματοποίητη, τότε ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἔπους ἔχει τὴν ἐντύπωση πὼς ἀκόμα καὶ ὁ θάνατος δὲν εἶναι πιὰ δυστυχία, τροποποιεῖ μὲ λίγα λόγια τὴν οὐσία τοῦ ἀρνητικοῦ στοιχείου μεταβάλλοντάς το σὲ θετικό. Πολὺ χαρακτηριστικὴ μαρτυρία αὐτῆς τῆς θέσης εἶναι, πέρα ἀπὸ τὶς συμβουλὲς τοῦ Αἰνεία πρὸς τοὺς συντρόφους του, ποὺ ἔχω κιόλας σημειώσει, γιὰ τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ πιὰ ἄλλη ἐλπίδα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μάχη, καὶ τὰ λόγια τῆς Ἀνδρομάχης πρὸς τὸν Αἰνεία, ὅταν ἐκεῖνος τὴ συναντᾶ στὸ Βουθρωτὸ τῆς Ἠπείρου καὶ τὴ ρωτᾶ λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωή της. Κι ἐκείνη τοῦ ἀπαντᾶ πὼς μόνη εὐτυχισμένη ἀπὸ ὅλες ἦταν ἡ κόρη τοῦ Πρίαμου Πολυξένη, ποὺ θυσιάστηκε πάνω στὸν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα καὶ δὲν ἔνιωσε καμιὰ ταπείνωση οὔτε ὑποχρεώθηκε νὰ κοιμηθεῖ σὰν δούλα στὸ κρεβάτι τοῦ νικητῆ. Ἡ ἱστορία τῆς Πολυξένης εἶχε, βέβαια, κάνει τὴν ἀρχή της στοὺς κύκλιους ποιητὲς καὶ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν Ἑκάβη τοῦ Εὐριπίδη (στ. 220-1), τὶς Μεταμορφώσεις τοῦ Ὀβίδιου (13.447-8) καὶ τὶς Troades τοῦ Σενέκα, ἡ τοποθέτησή της ὅμως ἐδῶ δὲν ἔχει, νομίζω, ἄλλο στόχο ἀπὸ τὸ νὰ ἀνακαλέσει στὴ μνήμη τὴν ἀνάλογη εὐχὴ τοῦ Αἰνεία, ὅταν τὴ στιγμὴ τῆς μεγάλης τρικυμίας στὸ πέλαγος τεντώνοντας τὶς παλάμες του πρὸς τὰ ἄστρα ξεστομίζει τὴν πασίγνωστη ἐκείνη ὁμηρικῆς ἔμπνευσης κραυγή: «o terque quaterque beati / quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis /contigit oppetere!»[2] Γιατὶ κι ἐκεῖνος εἶναι ὑποχρεωμένος, μέσα ἀπὸ τὴν ἀδυ-

1. Friedrich Solmsen, «Greek Ideas of the Hereafter in Virgil's Roman Epic», PAPhS 112 (1968), 14

2. Aen. I. 94-6

ναμία του νὰ ἐπιτύχει γι' αὐτὸν καὶ τοὺς συντρόφους του μιὰ ἀνθρωπινότερη ζωή, νὰ εὐχηθεῖ τὸ θάνατο. Ἡ ἐπιζήτηση μιᾶς τέτοιας λύσης μπορεῖ νὰ φέρνει θλίψη, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διέξοδος μπορεῖ ἐξίσου νὰ δώσει κάποια παρηγοριὰ ποιότητας, καί, ὅπως θάλεγε ἴσως ὁ Adam Parry στὸ σημεῖο αὐτό, «sorrow itself becomes a thing to be desired»[1]. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἀπογοητευμένος ἀπὸ μιὰ ἄθλια μοίρα καὶ μὴ μπορώντας νὰ ἀντιδράσει μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο τρόπο, ξεχνᾶ τὴν αἰώνια τάση του γιὰ ἀναζήτηση τῆς εὐτυχίας καὶ ζητᾶ τὴ δυστυχία. Νομίζω πὼς μιὰ τέτοια σκέψη θὰ παρεγνώριζε τὰ πράγματα. Ὁ ἄνθρωπος ἐξακολουθεῖ νὰ ζητᾶ τὴν εὐτυχία. Μόνο ποὺ ἔχει μεταβάλει τὶς εἰκόνες του καὶ τὴν εὐτυχία εἶναι πιὰ ἀναγκασμένος νὰ τὴ δεῖ ὄχι ἐκεῖ ποὺ παραδοσιακὰ τὴν ἔβλεπε, στὴ δύναμη, στὴ δόξα, στὴ φήμη γιὰ παράδειγμα, ἀλλὰ - ἐντελῶς ἀντίθετα - στὴ μορφὴ τοῦ θανάτου. Ἡ λύση εἶναι ἀφάνταστα μελαγχολική, ἴσως ὅμως πίσω ἀπὸ τὴ μελαγχολία αὐτὴ καὶ κάπου στὸ βάθος κρύβεται κάποιος αἰσιόδοξος ρεαλισμός: ἡ λύση δὲν ἔχει χαθεῖ, κάπου πρέπει νὰ ὑπάρχει ἡ λύση...

Μὰ ἂν ἔτσι εἶναι τὰ πράγματα, θὰ μποροῦσε νὰ παρατηρήσει κανείς, τότε ὁ ἄνθρωπος ἐκούσια ξεγελιέται, τότε ἡ «εὐτυχία» του δὲν εἶναι παρὰ ξεγέλασμα. Μὰ ἕνα τέτοιο μέτρο τὸ ἔχουν κιόλας δώσει οἱ θεοί - ὅπως συχνὰ συμβαίνει - στὴν Αἰνειάδα. Γιατὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας βιβλίο της ἡ Ἀφροδίτη συμβουλεύει τό γιό της, τὸν Ἔρωτα, νὰ ἐξαπατήσει τὴ Διδὼ κι ὅταν ἐκείνη θὰ τὸν ἀγκαλιάζει καὶ θὰ τὸν φιλᾶ, νὰ τῆς ἀνάψει φωτιὰ καὶ μὲ τὸ δηλητήριό του νὰ τὴν ξεγελάσει[2]. Διοχετεύοντάς της τὴν εὐτυχία μὲ τὸν ἔρωτα ἀλλὰ καὶ τὴ δυστυχία μὲ τὸ δηλητήριο δὲν κάνει βέβαια τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ τὴν ξεγελᾶ. Ἡ ἀνθρώπινη δουλεία ἔχει στὸ σημεῖο αὐτὸ κορυφωθεῖ.

Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια ἡ κατάσταση τῆς Ἰοτούρνας στὸ δωδέκατο βιβλίο. Καὶ σ' ἐκείνην ἔχει δοθεῖ «ἄνωθεν» κάποια -πολὺ σημαντικὴ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ - μορφὴ εὐτυχίας, ἡ ἀθανασία. Μόνο πού, ὅταν κατάλαβε πόσο φενάκη ἦταν τὸ δῶρο ποὺ τῆς δόθηκε, ὀδύρεται ἀπαρηγόρητα, παγιδευμένη καθὼς βρίσκεται μέσα στὰ περιθώρια τῆς εὐτυχίας της: «γιατὶ μοῦ χάρισε αἰώνια ζωή;» (quo vitam dedit aeternam?)· «γιατὶ μοῦ ἀφαιρέθηκε ἡ μοίρα τοῦ θανάτου;» (cur mortis adempta est / condicio?)[3] Γιατὶ εἶναι μὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «δῶρο» τῆς ἀθανασίας ποὺ ἡ Ἰοτούρνα ἔχει τὴ δυστυχία νὰ ζεῖ τὸ θάνατο τοῦ ἀγαπημένου της ἀδελφοῦ, τοῦ Τύρνου. Καὶ ζώντας, πολὺ ἀργὰ βέβαια - ἀλίμονο-, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ Διδὼ πρὶν ἀπὸ αὐτήν, τὰ ξεγελάσματα τῶν δώρων τῶν θεῶν, ποὺ χαρίζουν ἔρωτα, ἀθανασία, εὐτυχία ντυμένα μὲ κακόβουλη καὶ κακόγουστη μεταμφίεση, θὰ μποροῦσε νὰ ἐπαναλαμβάνει χωρὶς τέλος τὸν 490 στίχο τοῦ δεύτερου βιβλίου κατάλληλα προσαρμοσμένο στὴν πε-

1. Adam Parry, δ.π., σελ. 69
2. Aen. I. 683-8
3. Βλ. αὐτ. XII. 878-883

ρίσταση: quidquid id est, timeo d e o s et dona ferentis. Μήπως τὸ ἴδιο ἀπατηλὸ δὲν εἶναι τὸ σκιάχτρο ἐκεῖνο τοῦ Αἰνεία ποὺ μὲ θεία ἐπέμβαση παρασύρει τὸν Τύρνο μακριὰ ἀπὸ τὴ μάχη, γιὰ νὰ τοῦ δώσει μιὰ πρόσκαιρη σωτηρία ζωῆς, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὶς πλάτες του μαίνεται ἀνυποχώρητος ὁ μεγάλος πόλεμος;[1] Γιατὶ εἶναι σίγουρα φοβερὴ ὑπεραπλούστευση τὸ νὰ δοῦμε τὰ πράγματα ὅπως τὰ βλέπει ὁ Theodore Wiesner στὸ Classical Bulletin τοῦ 1968, ὅταν πιστεύει ὅτι «τὸ ἡρωικὸ φρόνημα τοῦ Τύρνου καὶ ἡ συναίσθηση τῆς ἀξίας του τὸν ἀναγκάζουν νὰ κάνει πολλὰ λάθη, ποὺ ὁδηγοῦν τελικὰ στὸ θάνατό του»[2]. Αὐτὸ εἶναι ἕνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς ἀλήθειας. Ὁ Τύρνος δὲν χάνεται ἀπὸ τὰ λάθη του - ἄλλωστε ὅλοι οἱ ἐπικοὶ ἥρωες, ποιὸς λίγο ποιὸς πολύ, ἔπεσαν σὲ λάθη, ποὺ ὅμως δὲν ὑπῆρξαν ἀποφασιστικῆς σημασίας γι' αὐτούς. Ὁ Τύρνος χάθηκε γιατὶ βρέθηκε μέσα σὲ μιὰ συνισταμένη δυνάμεων τῆς μοίρας ποὺ τὸν καταδίκαζε χωρὶς ἔλεος καὶ γιατί, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τῶν νέων πολιτιστικῶν δυνάμεων κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Αἰνεία, ὁ «βάρβαρος» ἔπρεπε νὰ πεθάνει, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι μὲ τὸ θάνατό του στὸ τέλος τῆς Αἰνειάδας «ὁ βάρβαρος εἶναι νεκρός, ἀλλὰ ὁ βαρβαρισμὸς παραμένει ἀνίκητος», ὅπως θαυμάσια παρατηρεῖ στὸ πολὺ εὔστοχο ἄρθρο του ὁ Little, μιὰ καὶ ἡ ἐκτέλεση τοῦ Τύρνου ἀπὸ τὸν Αἰνεία παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ σὰν πράξη καθαρῆς ἐκδίκησης[3]. Εἶναι, λοιπόν, σίγουρα - γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ θέμα μας - φενάκη τὸ δῶρο τῆς σωτηρίας του, γιατὶ τὸ σκιάχτρο τοῦ Αἰνεία δὲν τοῦ χαρίζει τὴ ζωὴ καί, κατὰ συνέπεια, τὴν εὐτυχία ἀλλὰ τὴ δυσφήμηση καὶ τὴν κατακραυγὴ γιὰ δειλία, ποὺ εἶναι βέβαιο πώς, ὅσο ζήσει, θὰ τοῦ κάνουν ἀνυπόφορη τὴ ζωή. Καὶ ὅπως ἡ Ἰοτούρνα, ἔτσι καὶ ὁ Τύρνος, στὴν ἔκκλησή του πρὸς τὸ Δία ἐπαναλαμβάνει τὰ ἴδια ὑπαρξιακὰ τραγικὰ ἐρωτήματα: quo fe-ror? unde abii? quae me fuga quemve reducit? (ποῦ πηγαίνω; ἀπὸ ποῦ ξεκίνησα; τί εἴδους φυγὴ καὶ μὲ ποιὸ ἠθικὸ ἀνάστημα θὰ μὲ ξαναγυρίσει στοὺς συντρόφους μου;) Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία.

Πρὶν νὰ προχωρήσω στὸ δεύτερο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης, ποὺ θὰ μὲ ὁδηγήσει σὲ μιὰ ἀντιμετώπιση τῶν ρεαλιστικῶν ἐκείνων τρόπων, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους διοχετεύεται ἡ βιργιλιανὴ μελαγχολία, κρίνω σκόπιμο νὰ ἀνακεφαλαιώσω ὅσα ἔχω πεῖ μέχρι αὐτὴ τὴ στιγμή.

Οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Αἰνειάδας σχετικὰ μὲ τὴ σχέση εὐτυχίας καὶ δυστυχίας δὲν μᾶς ὁδηγοῦν μόνο στὴν ἀντίληψη ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι μιὰ ἀνάμιξη εὐτυχισμένων καὶ δυστυχισμένων στιγμῶν οὔτε μόνο ὅτι ἡ σημερινὴ εὐτυχία μπορεῖ νὰ ἀναμένεται σὰν αὐριανὴ δυστυχία

1. Αὐτ. X. 665 κέξ.
2. Theodore Wiesner, «Buskined Maro: Tragic Elements in the Aeneis», CB 44 (1968), 67
3. D. A. Little, «The Death of Turnus and the Pessimism of the Aeneid», AU MLA No 33 (1970), 74

καὶ ἀντίθετα οὔτε ἀκόμα μόνο ὅτι ἡ εὐτυχία κάποιου ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴ δυστυχία ἑνὸς ἄλλου καὶ ἀντίθετα, ἀλλά, πολὺ περισσότερο, - καὶ πολὺ μελαγχολικότερα βέβαια - ὅτι οἱ δύο καταστάσεις δέν παρουσιάζονται καθόλου ἰσοδύναμες μεταξύ τους, ἀλλὰ ἀναπόφευκτα ἡ δυστυχία βαραίνει πολὺ περισσότερο. Ἔτσι ὄχι μόνο ἡ πορεία γιά τὴν κατάκτηση τῆς εὐτυχίας γίνεται μέσα ἀπὸ δυστυχισμένους δρόμους, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ δρόμος γιὰ τὴν εὐτυχία κάποτε ὁδηγεῖ στὸ θάνατο, ἐνῶ οἱ νίκες καὶ τὰ προσόντα κάποιου μποροῦν νά κλείνουν μέσα τους τά ψήγματα τῆς καταστροφῆς του. Τήν εἰκόνα συμπληρώνει τό γεγονὸς ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὴ δυστυχία παρουσιάζεται εὔκολος καὶ ἀνοιχτός, πράγμα ποὺ δὲ συμβαίνει μὲ τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν εὐτυχία. Τέλος ἡ ὕπαρξη ἀδιέξοδου καὶ ἡ συσσώρευση δυστυχίας μπορεῖ νὰ μεταβάλει κάποτε ἀκόμα καὶ αὐτὴ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων παρουσιάζοντας τὴ δυστυχία τοῦ θανάτου σὰν τὴ μόνη δυνατὴ εὐτυχία. Ἀποκορύφωμα, νομίζω, ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορίας στὴν Αἰνειάδα παραμένει ὁ ἐξαπατημένος ἄνθρωπος, ποὺ δέχεται χαρούμενος καὶ ἀνυποψίαστος τὰ δόλια δῶρα τῶν θεῶν ἀγνοώντας τὴ φύση τῶν δώρων αὐτῶν καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τους. Πρόκειται γιὰ μιὰ θλιβερὴ ἀλλὰ ἀρκετὰ ρεαλιστικὴ εἰκόνα.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης μου θὰ ἤθελα νὰ ἐξετάσω τοὺς συγκεκριμένους ἐκείνους ρεαλιστικοὺς τρόπους, τοὺς ὁποίους ὑπαινίχθηκα πιὸ πάνω, καὶ μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Βιργίλιος κάνει φανερό, πιστεύω, ὅτι στὴ σχέση ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὴν εὐτυχία καὶ στὴ δυστυχία ἡ δεύτερη ἔχει τὸ προβάδισμα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἔπους.

Ἕνας πρῶτος τρόπος ἀποκάλυψης αὐτῆς τῆς ἀλήθειας εἶναι συχνὰ ἡ παρουσίαση τῆς φύσης, πού, ἐνῶ ἔχει μιὰ ἐξωτερικὴ ἐπίφαση γαλήνης, ἠρεμίας καὶ εὐτυχίας κάποτε, ἐγκυμονεῖ ἐσωτερικὰ κάποιο κίνδυνο. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὑπάρχει κάποια ἀναλογία μὲ τὸ εὐτυχισμένο ἐξωτερικὸ περίβλημα τῶν ἔργων τοῦ Τσέχωφ - γιὰ νὰ φέρω ἕνα σκηνικὸ παράδειγμα-, ὅπου τὰ χαρούμενα γέλια καὶ ἡ εὐφρόσυνη διάθεση ἐγκυμονοῦν τὸ κλάμα, τὴν πίκρα καὶ τὴ μοναξιά ποὺ θά ἀκολουθήσει. Ἐπικαλοῦμαι ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Αἰνειάδας[1]. Οἱ σύντροφοι τοῦ Αἰνεία, τσακισμένοι ἀπὸ τὴ μεγάλη ταλαιπωρία στὸ πέλαγος, φτάνουν στὶς ἀκτὲς τῆς Λιβύης. Ἐκεῖ ὑπάρχει μιὰ τοποθεσία, ποὺ ὁ ποιητὴς τὴν περιγράφει πολὺ λεπτομερειακά: Πρόκειται γιὰ κάποιο λιμάνι, ποὺ φτιάχνουν οἱ πλευρὲς ἑνὸς νησιοῦ. Πάνω ἀπὸ τὶς πλευρὲς σπᾶνε τὰ κύματα, καθὼς ἔρχονται ἀπὸ τὸ πέλαγος. Ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρά χάσκουν πελώριοι γκρεμοὶ καὶ δυὸ βράχοι ἀπειλοῦν τὸν οὐρανό. Κά-

1. Aen. I. 157-168

τω ἀπὸ τὴν κορυφή τους σὲ μεγάλη ἔκταση σωπαίνουν ἥσυχα τὰ νερά. Καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σκηνικὸ ἁπλώνονται δάση, ποὺ σειοῦνται ἀπὸ τὸ φύσημα τοῦ ἀέρα, ἐνῶ τὸ σύδεντρο σκοτεινὸ ρίχνει ἀπειλητικά φρικτὴ τὴ σκιά του. Ἀπέναντι ἀπὸ τὰ κρεμαστὰ βράχια ὑπάρχει σπηλιὰ μὲ γλυκὸ νερὸ καὶ πέτρινα καθίσματα, κατοικία τῶν Νεράιδων.

Ὁ Austin στὸ σχετικὸ σχόλιό του βλέπει ἐδῶ τὴν προσπάθεια τοῦ ποιητῆ «to emphasize the peace and safety of the landing - place», καὶ αὐτὸ γιὰ νὰ ὑπάρξει μιὰ ἐσκεμμένη ἀντίθεση πρὸς τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἀναταραχὴ τῆς μεγάλης τρικυμίας ποὺ προηγήθηκε. Πιστεύω ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ κείμενο ἀντιμετωπίζεται μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθὸν καὶ ὁπωσδήποτε χωρὶς νὰ δοθεῖ προσοχὴ στὸ ἐσωτερικό του περιεχόμενο.

Ὑπάρχει βέβαια τὸ ἥσυχο λιμάνι, τὸ κύμα, τὰ ἤρεμα σιωπηλὰ νερά, τὰ δάση, ἡ σπηλιὰ μὲ τὸ γλυκὸ νερὸ καὶ τὰ πέτρινα καθίσματα. Τὸ ἄθροισμα ὅλων αὐτῶν σίγουρα συνθέτει μιὰ εἰκόνα ποιητικῆς γαλήνης καὶ εὐτυχίας. Μόνο ποὺ ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι τὸ σύνολο τοῦ σκηνικοῦ· γιατὶ πέρα ἀπὸ αὐτά, τὰ κύματα σπᾶνε πάνω στὰ βράχια, καθὼς ἔρχονται ἀπὸ τὸ πέλαγος, πελώριοι γκρεμοὶ ὑψώνονται, ἀπειλητικοὶ βράχοι ὀρθώνονται, τὰ δάση φυσιοῦνται ἀπὸ τὸν ἀέρα, τὸ σύδεντρο εἶναι σκοτεινὸ καὶ ἁπλώνεται φρικτὴ σκιά. Ὑπάρχει, ὅπως εἶναι φανερό, μιὰ διάχυτη ἀτμόσφαιρα φόβου καὶ ἀπειλῆς, ἕνα ἄλλο τοπίο μὲ τὸ Φιλήμονα καὶ τὴ Βαυκίδα, θὰ ἔλεγες, ὅπου τὰ χρώματα τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς φύσης δὲν ἀπομακρύνουν ἀλλὰ τονίζουν τὴν ἀπειλὴ ποὺ ὁ Ροῦμπενς φαίνεται νὰ θέλει νὰ ὑποβάλει μέσα ἀπὸ τὸν πίνακά του. Καὶ ἡ ἀπειλὴ αὐτὴ δὲν συνδέεται, βέβαια, μὲ τὴν εἰκόνα τῆς τρικυμίας, ἀλλὰ μὲ τὸν ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν ὑψηλὴ ἀποστολὴ τοῦ Αἰνεία καινούριο τόπο. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Victor Pöschl στὸ περίφημο βιβλίο του γιὰ τὴν τέχνη τοῦ Βιργίλιου[1] καὶ ἀποδέχεται ὁ Francis Sullivan στὸ ἄρθρο του «Volcanoes and Volcanic Characters in Virgil»[2], τὸ τοπίο τοῦ Βιργίλιου, παρὰ τὰ συμβαίνοντα στὸν Ὅμηρο, δὲν ὑπάρχει ἁπλὰ καὶ μόνο πρὸς χάρη τοῦ τοπίου ἀλλὰ συμβολίζει τὴ διάθεση τοῦ ποιητῆ, γιατὶ ἀποτελεῖ ἕνας μέρος τῆς ἐσωτερικῆς δράσης καὶ τὴν ἀντικατοπτρίζει. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ποιητὴς αἰσθάνεται ἐδῶ ὅτι ὁ περιούσιος λαός του ἄραξε στὴ γῆ τῆς ἐφήμερης ἐπαγγελίας καὶ τῆς φθορᾶς. Τὸ τοπίο λοιπὸν δὲν συμβολίζει τὴν εὐτυχία τῶν ναυαγῶν ἀλλὰ τὴ δυστυχία τῶν δημιουργῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ ἔθνους.

Ἡ ἀπειλὴ τῆς φύσης φαίνεται ἀμεσότερα στὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῆς ἐκτέλεσης τοῦ ἐρωτικοῦ δεσμοῦ τοῦ Αἰνεία καὶ τῆς Διδῶς. Ἡ Ἥρα σχεδιάζει τὴν ἐκτέλεση καὶ τοποθετεῖ τὸ

1. Victor Pöschl, The Art of Virgil, μετάφρ. Gerda Seligson (The Univers. of Michigan Press, 1962), 143

2. Francis A. Sullivan, «Volcanoes and Volcanic Characters in Virgil», CPh 67 (1972), 188

σκηνικό:[1] nigrantem nimbum commixta grandine (μαῦρο σύννεφο μὲ ἀνακατωμένο χαλάζι· ἀξίζει νομίζω νὰ προσεχθεῖ ἐδῶ ὁ ἐντυπωσιακὸς ρόλος τῶν συμπλεγμάτων gr, mb, nd στὴ δημιουργία ἠχοποίητων εἰκόνων), βροντὲς ποὺ ταράζουν ὁλόκληρο τὸν οὐρανό, σκοτεινὴ νύχτα. Κι ὅταν ἀργότερα τὸ σχέδιο γίνεται πράξη[2], ἀπὸ τὶς ἀστραπὲς λαμποκοπάει ὁ αἰθέρας καὶ οὐρλιάζουν οἱ Νύμφες.

Ἀξίζει, νομίζω, νὰ προσεχθοῦν τὰ δύο αὐτὰ χωρία. Καὶ στὰ δύο τὸ σκηνικὸ εἶναι ἐπιμελημένα ἀπειλητικό, πράγμα ποὺ εἶναι βέβαια πολὺ φυσικό, μιὰ καὶ ὁ σκηνοθέτης (ἐδῶ συγκεκριμένα ἀναφέρομαι στὴν Ἥρα καὶ ὄχι στὸν ποιητὴ) αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐντύπωση ἤθελε νὰ δώσει ὄχι μόνο δημιουργώντας τὶς λογικὲς ἐκεῖνες αἰτίες, ποὺ θὰ ἔκαναν φυσικὴ τὴ διάσπαση τῆς ὁμάδας τῶν κυνηγῶν, ἀλλὰ καὶ τοποθετώντας μπροστὰ στὰ μάτια τῶν ἡρώων μιὰ εἰκόνα ἀναταραχῆς, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συμβολίσει ἕνα προανάκρουσμα γενικότερης συμφορᾶς. Σημασία ὅμως ἐδῶ ἔχει ὁ ρόλος τῆς φύσης. Μαύρη καὶ φοβερὴ καθὼς εἶναι, γεμάτη μὲ τρομεροὺς ἦχους, προαναγγέλλει τὴ δυστυχία, ἐνῶ ἀπατηλὰ δημιουργεῖ τὸ ντεκὸρ μιᾶς εὐτυχισμένης στιγμῆς: τοῦ πρώτου ἔρωτα δύο ἀνθρώπων. Ἔτσι, μέσα σ' ἕνα μαῦρο σκηνικό, ἀφήνει νὰ διαφανεῖ κάποιος ἐλπιδοφόρος πυρήνας. Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδὴ ὁ πυρήνας αὐτὸς κλείνει μέσα του τὸ πένθος, ποὺ ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ γίνει αἰσθητό, στὸ τέλος ὁλόκληρο τὸ σκηνικὸ θὰ μαυρίσει καὶ ὁ πυρήνας ἀμετάκλητα θὰ χαθεῖ. Τὸ δεύτερο χωρίο ἔχει ἕνα πολὺ χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα, τοὺς στίχους 169-170: ille dies primus leti primusque malorum / causa fuit: πρώτη ἐκείνη ἡ μέρα ἔγινε αἰτία τοῦ θανάτου καὶ τῶν συμφορῶν. Ἐδῶ ἔχουμε καὶ πάλι ταύτιση τῶν ἀντιθέτων: ἡ μέρα τῆς ὑποτιθέμενης εὐτυχίας ἦταν μέρα συμφορᾶς, μέρα θανάτου. Καὶ ἡ φύση ὑπῆρξε μάρτυρας καὶ εὔγλωττος συνένοχος τῆς ἀπόκρυψης τῆς τραγικῆς ἀλήθειας, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλη βέβαια ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ βραχύχρονης διάρκειας εὐτυχία (ὁ ἔρωτας τοῦ Αἰνεία καὶ τῆς Διδῶς) ἔκλεινε μέσα της τὰ σπέρματα μιᾶς μακραίωνης συμφορᾶς (σὲ προσωπικὸ πλαίσιο διακοπὴ τῶν σχέσεων τοῦ ζευγαριοῦ καὶ αἰώνια ἔχθρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Διδῶς, καὶ σὲ ἐθνικὰ περιγράμματα μυθολογικὴ ἔναρξη τῆς ἀντίθεσης καὶ τῶν ἐξοντωτικῶν πολέμων Ρωμαίων καὶ Καρχηδονίων).

Νομίζω ὅτι στὰ τρία παραπάνω παραδείγματα ποὺ παρουσίασα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Αἰνειάδας ἡ συνενοχὴ τῆς φύσης στὴν ἀπόκρυψη τοῦ πραγματικοῦ πυρήνα μιᾶς εὐτυχισμένης στιγμῆς εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο ἔκδηλη. Δὲν θέλω νὰ ἐκβιάσω συμπεράσματα, κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἀσφαλῶς μιὰ πολὺ ἀρνητικὴ προσφορὰ στὴν ἐπιστήμη, πρέπει ὅμως νὰ πῶ ὅτι κάποτε μιὰ ἀ-

1. Aen. IV. 120-7
2. Αὐτ. 165-170

πλὴ περιγραφὴ ἑνὸς φυσικοῦ κόσμου μπορεῖ νὰ ἠχήσει περίεργα καὶ ἴσως καὶ ὀδυνηρά. Ἔχω ὑπόψη μου βέβαια κάποιο συγκεκριμένο χωρίο: Τραγουδᾶ παίζοντας τὴν κιθάρα του ὁ Ἰώπας μὲ τὰ μακριὰ μαλλιὰ στῆς Διδῶς τὸ παλάτι· ἀκροατές του οἱ Καρχηδόνιοι καὶ οἱ Τρῶες ναυαγοί. Κι ὁ μαθητὴς αὐτὸς τοῦ τρανοῦ Ἄτλαντα ἔχει πολλὰ νὰ τραγουδήσει: τὰ ταξίδια τῆς σελήνης καὶ τοὺς μόχθους τοῦ ἥλιου· ἀπὸ ποῦ ἔρχονται οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ κτήνη, οἱ βροχὲς καὶ οἱ κεραυνοί· τραγουδᾶ τὸν Ἀρκτοῦρο, τὶς βροχερὲς Ὑάδες καὶ τὶς δίδυμες Ἄρκτους· κι ἀκόμα, γιατὶ τόσο πολὺ βιάζονται νὰ βουλιάξουν στὸν ὠκεανὸ οἱ χειμωνιάτικοι ἥλιοι ἢ τί τάχα στέκεται ἐμπόδιο στὶς ἀργόσυρτες νύχτες[1].

Ἄσχετα μὲ τοὺς συμβολισμοὺς ποὺ εἶδαν στὸ χωρίο αὐτὸ νεότεροι ἐρευνητὲς[2] ἢ τὴν κόπωση ποὺ δημιούργησε σὲ ἄλλους ἡ ἀνάμειξη φιλοσοφικῶν θεμάτων μὲ τὰ κατὰ παράδοση ἀδόμενα σὲ ἕνα συμπόσιο[3], ἀσφαλῶς καὶ τὸ χωρίο ἀποτελεῖ ἕνα ἀντικατόπτρισμα τῶν ποικίλων πνευματικῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, παρατήρηση ποὺ ἔκανε κιόλας ὁ Austin στὸ σχετικὸ σχόλιό του. Τὰ θέματα τοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ποικίλα καὶ πιστεύω ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφέρουν κ α ὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία ἐδῶ εἶναι τὸ κατὰ πόσο ἕνα τέτοιο τραγούδι - τραγούδι τῆς ζωῆς, τραγούδι τῆς χαρᾶς σὲ μιὰ πρώτη ἀντιμετώπιση - θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτοῦμε ὅτι μποροῦσε νὰ κλείνει μέσα του κάποιες ὀδυνηρὲς νότες. Πρῶτα πρῶτα τὰ ταξίδια τῆς σελήνης, ποὺ γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πλανῆτες[4], δὲν εἶναι βέβαια ταξίδια ἀναψυχῆς, εἶναι μονότονα ἐπαναλαμβανόμενες διαδρομές. Τὸ πράγμα φαίνεται καθαρότερα ἀπὸ τὴ φράση «τοὺς μόχθους τοῦ ἥλιου», ποὺ εἶναι στενὰ ἑνωμένη μὲ τὴν προηγούμενη καὶ δὲν θὰ μποροῦσε, βέβαια, νὰ ἐννοηθεῖ γιατὶ ὁ ἥλιος θὰ ἐκτελοῦσε διαδρομὲς μόχθου καὶ ἡ σελήνη ὄχι. Ἀμέσως μετά, δίπλα στὴν καταγωγὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κτηνῶν, ὄχι τυχαῖα πιστεύω, τοποθετοῦνται οἱ βροχὲς καὶ οἱ κεραυνοί, στοιχεῖα ζωῆς καὶ δημιουργίας ἀλλὰ καὶ καταστροφῆς. Καὶ ὕστερα ὁ Ἀρκτοῦρος: εἶναι βέβαια τὸ πιὸ λαμπερὸ ἀστέρι τοῦ ἀστερισμοῦ τοῦ Βοώτη, ποὺ βρίσκεται στὴν προέκταση τῆς οὐρᾶς τῆς Μ. Ἄρκτου, ἀλλὰ ἡ ἀνατολὴ καὶ ἡ δύση του συνδυάζονταν στὴν ἀρχαιότητα μὲ θύελλα καὶ ὁ ἴδιος ὀνομαζόταν «θλιμμένο ἄστρο τῆς Ἀθηνᾶς», ἀκριβῶς γιατὶ ἡ παρουσία του εἶχε συνδυαστεῖ μὲ φουρτοῦνες στὸ πέλαγος. Καὶ βέβαια κοντά του οἱ βροχερὲς Ὑάδες καὶ πιὸ κάτω οἱ χειμωνιάτικοι ἥλιοι, ποὺ βουλιάζουν στὸν ὠκεανό, καὶ οἱ ἀργόσυρτες νύχτες. Νὰ πιστέψουμε τάχα πὼς τὸ τραγούδι τοῦ συμπόσιου καὶ τῆς χαρᾶς ἔχει τόση χαρὰ μέσα του; Τὸ κείμενο δὲν μοῦ δίνει στοιχεῖα ἀπόλυτα λογικὰ γιὰ νὰ στηρίξω μιὰ

1. Αὐτ. I. 740-6
2. Βλ. Victor Pöschl, ὅ.π., σελ. 150 κέξ. καὶ τὸ σχόλιο τοῦ R. G. Austin, ad l.
3. Βλ. Pöschl, ὅ.π., σελ. 151
4. Βλ. Virg., Georg. I. 337· Cic., N. D. 2. 119

ὑπόθεση γιά ὑποβόσκουσα ἀπειλή, ἀφήνει ὅμως ἐλεύθερη τὴ διαίσθηση καὶ τὴ φαντασία μου, γιά νὰ ἀνησυχήσω καὶ νὰ ὑποπτευθῶ. Ἂς μὴ ξεχνᾶμε: ἀκολουθοῦν τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο βιβλίο, χῶροι τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς ὀδύνης, τῆς περιπέτειας καὶ τῆς ἀμφιβολίας. Διαισθάνομαι πὼς τίποτα δὲν εἶναι τυχαῖο στὸ Βιργίλιο.

Ἡ φύση λοιπὸν μὲ τὴν ἐπίφαση τῆς γαλήνης καὶ τῆς ἠρεμίας καὶ μὲ τοὺς χίλιους δυὸ κινδύνους ποὺ ἐγκυμονεῖ, νὰ ἕνας ἀπὸ τοὺς τρόπους ποὺ φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητὴς γιὰ νὰ ἐρευνήσει τοὺς κόσμους μιᾶς φαινομενικῆς γαλήνης καὶ εὐτυχίας καὶ νὰ σημάνει τά μέλλοντα. Δὲν εἶναι ὅμως αὐτὸς ὁ μόνος τρόπος, ποὺ φαίνεται πρόσφορος στὸν ἐπικὸ ποιητὴ γιὰ ἕνα τέτοιο στόχο. Ὅσο μελετᾶ κανεὶς τὸ κείμενο, τόσο καὶ πείθεται περισσότερο ὅτι ὑπάρχουν πολὺ πιὸ ἄμεσες δυνάμεις στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ὁ ἔρωτας π.χ., ὁ ὕπνος ἢ τὸ παιχνίδι, ποὺ ἔχουν ἀπὸ τὴ φύση τους τὴ δύναμη νὰ προσφέρουν φανερά τὴν ἀπόλαυση, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὴν αὐλαία κρύβεται καὶ πάλι ὁ χαμός.

Καὶ πρῶτα πρῶτα ὁ ἔρωτας, πηγὴ ἀπόλαυσης καὶ χαρᾶς γιά ὅλους, καὶ φυσικὰ καὶ γιὰ τὸ νεαρὸ Κόροιβο τὸ Μυγδονίδη, ποὺ εἶχε φθάσει στὴν Τροία τρελλὰ ἐρωτευμένος μὲ τὴν Κασσάνδρα[1]. Δὲν ἄκουσε, ὁ δύστυχος, τὶς συμβουλὲς τῆς μάντισσας ἀγαπημένης του καί, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι βέβαια, χάθηκε. Θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν παρατήρηση τοῦ Austin καὶ νὰ προσθέσω ὅτι πραγματικὰ ὁ Βιργίλιος εἶναι πολὺ προσεκτικὸς στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Κόροιβου· ὁ ἐρωτευμένος νεαρὸς δὲν εἶναι amens ἢ demens, εἶναι μόνο infelix, γιατὶ βέβαια δυστυχὴς καὶ ὄχι ἀνόητος ἢ παράφρονας εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀνήμπορος ἀκολουθεῖ τὴν τυφλὴ δύναμη τοῦ ἔρωτα μέσα του. Ἔτσι ὁ Κόροιβος, ὅπως καὶ ἡ Διδὼ μετὰ ἀπὸ αὐτόν, δὲν θὰ ἔχουν ἄλλο τρόπο νὰ ἀντιδράσουν στὴ δύναμη τοῦ ἔρωτα - ποὺ ὅμως κλείνει μέσα της τὸν ἀναπόφευκτο χαμό τους - παρὰ μόνο ὑποχωρώντας σ' αὐτήν: Θὰ κερδίσουν ἔτσι τὴν ἀπόλαυση, ἀλλὰ θὰ χάσουν τὴ ζωή τους. Ἀναρωτιέμαι τελικά μήπως θά ἔπρεπε τὴ γενικὴ παρατήρηση τοῦ Little « ἡ σύλληψη τῆς Αἰνειάδας εἶναι αἰσιόδοξη, τὸ τέλος της (μὲ τὸ θάνατο τοῦ Τύρνου) ἀπαισιόδοξο»[2] νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε σὲ περισσότερο ἐξειδικευμένα πλαίσια, τουλάχιστο γιὰ ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ περιπτώσεων, ὅπου τὰ πρόσωπα ἢ οἱ καταστάσεις εἶναι ντυμένα μὲ παραπλανητικὰ χρώματα· ἂς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι καὶ στὸ χῶρο τῆς ἕβδομης τέχνης πολλὲς ἀσπρόμαυρες ταινίες, τουλάχιστο πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ἀλλὰ συχνὰ καὶ σήμερα ἀκόμα, εἶχαν πολὺ περισσότερα πράγματα νὰ μᾶς ποῦν ἀπὸ ὅσα ἡ πληθώρα τῶν ἔγχρωμων ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴν ἀγορά.

Ὅπως εἴπαμε ὅμως, δὲν εἶναι μόνο ὁ ἔρωτας, ποὺ μαζὶ μὲ τὴν ἀπόλαυση μπορεῖ νὰ κλείνει καὶ τὸ θάνατο μέσα του. Ὁ ὕπνος εἶναι μιὰ ἄλλη, τὸ ἴ-

1. Aen. II. 339-346
2. D.A. Little, ὅ.π., σελ. 72

διο παραπλανητική, θὰ ἔλεγα, κατάσταση εὐτυχίας. Ἕνα πολὺ χαρακτηριστικό, κατὰ τὴ γνώμη μου, χωρίο[1] εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὸ φρικτὸ ὄνειρο τοῦ Αἰνεία, ὅταν, ἐκεῖ γύρω στὸν πρῶτο ὕπνο, τὴν ὥρα ποὺ ξεκουράζονται οἱ δύστυχοι θνητοί, καθὼς νιώθουν τόσο εὐχάριστο τὸ δῶρο τῶν θεῶν νὰ τοὺς ἠρεμεῖ, βλέπει μπροστὰ στὰ μάτια του νὰ φανερώνεται ὁ Ἕκτορας, θλιμμένος καὶ λουσμένος στὰ δάκρυα, κατασκονισμένος καὶ ματωμένος, τρυπημένος μὲ ἱμάντες ἀπὸ τὰ πρησμένα πόδια του, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν ὅταν σὲ ἄθλια κατάσταση ἔσερναν τὸ πτῶμα του τὰ ἄλογα τοῦ νικητῆ. Καὶ τὸν προειδοποιεῖ νὰ ἀφήσει τὴν ἱερή τους πόλη καὶ νὰ φύγει μακριὰ κουβαλώντας μαζί του τοὺς θεοὺς γιὰ μιὰ καινούρια πατρίδα, γιατὶ - ἀλίμονο - «ἡ πόλις ἑάλω», θὰ ἔλεγαν οἱ Βυζαντινοὶ αἰῶνες ὕστερα.

Ὁ Βιργίλιος τείνει νὰ ὑπογραμμίσει, πιστεύω, στὸ σημεῖο αὐτὸ πόσο καὶ ὁ ἴδιος πιστεύει ὅτι δὲν ὑπάρχουν καὶ μεγάλα περιθώρια γιὰ ὁποιαδήποτε μονιμότερη ἀπόλαυση. Ἦταν ἡ ὥρα τοῦ πρώτου ὕπνου «mortalibus aegris», γιὰ τοὺς δύστυχους θνητούς, ποὺ ἔχουν τὸν ὕπνο donum divum gratissimum, τόσο ἀπολαυστικὸ δῶρο τῶν θεῶν. Κι ἐκεῖ πάνω στὸν ὕπνο, ξεκούραση ἀπὸ τὸ μόχθο τῆς ἡμέρας, καθὼς ὁ ἄνθρωπος βυθίζεται στοὺς κόσμους ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν ὀδύνη, τὴν ἀνία καὶ τὴ φθορά, ἡ φρικτὴ μορφὴ τοῦ Ἕκτορα διαλύει τὴν πρόσκαιρη ἠρεμία καὶ ἐξουδετερώνει τὴν προσωρινὴ ἀπόλαυση, καθὼς μέσα στὸν ὕπνο ἀποκαλύπτεται σ' ὅλη της τὴ μακάβρια ἔκταση. Τὸ ὄνειρο καταστρέφει τὸν ὕπνο, ἀλλὰ τὸ ὄνειρο εἶναι δυστυχία καὶ παράλληλα φέρνει τὴν εἴδηση γιὰ τὴ δυστυχία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ ὕπνος εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ μορφὴ εὐτυχίας στὸ ταραγμένο ἐκεῖνο περιβάλλον. Καὶ τὸ ὄνειρο κρύβεται μέσα στὸν ὕπνο, ἡ δυστυχία μὲ ἄλλα λόγια ἐπικαλύπτεται ἀπὸ τὴν προσωρινή, ἔστω, εὐδαιμονία ἑνὸς σχιζοφρενικοῦ, θὰ ἔλεγα, διαχωρισμοῦ, ὅπου τὰ φοβερὰ ξεχνιοῦνται, ἡ πραγματικότητα ἀναβάλλεται καὶ οἱ εὐθύνες μετατίθενται προσωρινά. Μὰ νὰ ποὺ ἡ δυστυχία εἶναι ἀπεριόριστη καὶ ἀδέσμευτη ἀπὸ προσωρινὲς ἀναστολές. Καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Ἕκτορα θὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή της φρικτότερη παρὰ ποτέ.

Ὁ Βιργίλιος χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλοῦ αὐτὴ τὴν εἰκόνα, γιὰ νὰ ἀποκαλύψει παραστατικότερα τὴν καρκινοπαθὴ οὐσία τοῦ κυτάρου ποὺ λέγεται ὕπνος. Εἶναι ἡ γνωστὴ ἐκείνη σκηνὴ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Δηίφοβου, ποὺ ὁ Αἰνείας συναντᾶ στὸν Κάτω Κόσμο[2]. Ὁ Δηίφοβος διηγεῖται πῶς, βασανισμένος καθὼς ἦταν ἀπὸ φροντίδες καὶ πεθαμένος στὴν ἀγρύπνια, ξάπλωσε στὸ θάλαμό του, ὅπου τὸν ἔπιασε ὕπνος βαθὺς καὶ γλυκός, placidae simillima morti, ἐντελῶς ὅμοιος μὲ ἤσυχο θάνατο. Καὶ τότε βρίσκει τὴν εὐκαιρία ἡ Ἑλένη, ἡ σπουδαία γυναίκα του, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ χλευαστικὰ («egregia coniunx»), καλεῖ τοὺς

1. Aen. II. 268 κέξ.
2. Αὐτ. VI. 520 κέξ.

Δαναούς, ἀφοῦ πρῶτα τοῦ κρύβει τὰ ὅπλα, κι αὐτοὶ μπαίνουν στὸ σπίτι καὶ τὸν ἐξολοθρεύουν.

Ὁ στίχος 522, ὅπως ἔχουν κιόλας παρατηρήσει οἱ σχολιαστές, εἶναι χωρὶς ὑπερβολὴ θαυμάσιος, καθὼς «ἦχος καὶ ρυθμὸς συνενώνονται, γιὰ νὰ σχηματίσουν μιὰ εὐγενική, ἤρεμη σὰν τὸν ὕπνο ποιητικὴ γραμμή»[1]. Καὶ φυσικά νοηματικὰ καὶ αἰσθητικά, ὁ στίχος «dulcis et alta quies placidaeque simillima morti» ἄμεσα προσανατολίζεται πρὸς τὸν ἐξαίρετο ἀνάλογο στίχο τῆς Ὀδύσσειας «καὶ τῷ νήδυμος ὕπνος ἐπὶ βλεφάροισιν ἔπιπτε / νήγρετος ἥδιστος, θανάτῳ ἄγχιστα ἐοικώς»[2] (ὕπνος βαρὺς κατέβαινε πὰς στὰ ματόφυλλά του, / βαθὺς περίσσια καὶ γλυκὸς μὲ θάνατο παρόμοιος· μεταφράζει ὁ Ἀργύρης Ἐφταλιώτης). Καὶ ὅσο πιὸ πολὺ ὁ βαρὺς ὁ ὕπνος εἶναι dulcis, ἥδιστος, τόσο περισσότερο μοιάζει μὲ τὸ θάνατο καί, ἴσως, τόσο πιὸ πολὺ κρύβει μέσα του τὸ θάνατο. Ὅπως λοιπὸν ὁ ὕπνος τοῦ Αἰνεία κρύβει μέσα του τὸ χαμὸ τῆς πόλης, πού ἀναγγέλλει ἡ φρικτὴ μορφὴ τοῦ Ἕκτορα, ἔτσι καὶ ὁ ὕπνος τοῦ Δηίφοβου κρύβει μέσα του τὸν ἴδιο τὸ δικό του τὸ χαμό. Κι ὅσο πιὸ βαθὺς καὶ γλυκὸς εἶναι ὁ ὕπνος, τόσο πιὸ σίγουρος εἶναι ὁ θάνατος. Μ' ἄλλα λόγια, ὅσο πιὸ μεγάλη εἶναι ἡ εὐτυχία, τόσο πιὸ ἀριστοτεχνικὴ εἶναι ἡ ἀπάτη.

Τὴν ἴδια μοίρα μὲ τὸ Δηίφοβο θὰ ἔχει καὶ ὁ νεαρὸς Σερρανός, πού ὅμως συνεργοῦν δυὸ μορφὲς παραπλανητικῆς εὐτυχίας, γιὰ νὰ τὸν ἐξουθενώσουν, ὁ ὕπνος καὶ τὸ παιχνίδι[3]. Ἐξαίρετος στὴ μορφὴ («insignis facie») ἀπολαμβάνει παίζοντας πολὺ μέσα στὴ νύχτα καὶ μεθᾶ καὶ τὰ μέλη του παραλύουν. Καὶ ὁλόκληρη αὐτὴ ἡ εὐτυχία δὲν βαστᾶ οὔτε ὅλη τὴ νύχτα. Πόσο εὐτυχισμένος θὰ ἤτανε, παρεμβαίνει ὁ ποιητής, ἂν κατάφερνε αὐτὸ τὸ παιχνίδι του νὰ τὸ κρατήσει ὅλη ἐκείνη τὴ νύχτα καὶ νὰ τὸ φτάσει μέχρι τὴν αὐγή! Ἔχουμε φανερὰ καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ «a characteristic Virgilian note of melancholy and nostalgia», ὅπως θὰ παρατηροῦσε ὁ Parry[4]. Ὁ Σερρανὸς δὲν θὰ ἔχει τὴ δύναμη νὰ ξεπεράσει - πολὺ φυσικὰ βέβαια - τὴν ἀνθρώπινη ἀνάγκη γιὰ κάποια περισσότερη εὐτυχία. Καὶ ἐνῶ θὰ ὑποκύπτει σ' αὐτήν, θὰ ἀπελευθερώνει τὶς διαδικασίες ἐκεῖνες πού θὰ ὁδηγήσουν μὲ ἀκρίβεια στὸ χαμό του.

Θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ παρατηρήσω παρενθετικὰ ὅτι μέσα σ' ἕνα κόσμο, ὅπως εἶναι ὁ βιργιλιανὸς ἐπικὸς κόσμος, ὅπου συγκεκριμένες θεμελιακὲς μορφὲς τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας, καθὼς εἶναι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση, ὁ ἔρωτας, ὁ ὕπνος, ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ ἀπόλαυση τοῦ παιχνιδιοῦ, δοκιμάζονται συχνὰ τόσο ἔντονα ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη ποιοτικὰ ὑπόσταση τῶν μορφῶν αὐτῶν τῆς χαρᾶς καὶ τῆς ἀπόλαυσης, μέσα σ' ἕνα τέτοιο κόσμο εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ ταλαιπωροῦν τὸ ἄτομο συναισθήματα ἀμφίβολα, καθὼς πλανιοῦνται μέσα του ἡ ἐλπίδα καὶ ὁ

1. Βλ. τὸ σχόλιο τοῦ R. G. Austin ad l.
2. Ὀδυσ. κ. 79-80
3. Aen. IX. 334-8
4. Adam Parry, ὅ.π., σελ. 69

φόβος, ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ὁ δισταγμός, ἡ προσποίηση καὶ ἡ θλίψη. Μέσα σ' ἕνα ἀμφίβολο κόσμο - πῶς νὰ γίνει ἀλλιῶς; - ὅλα εἶναι ἀμφίβολα. Ἔτσι, ὄχι μόνο μετὰ τὸ ναυάγιο[1] ὁ Αἰνείας, καθὼς βασανίζεται ἀπὸ φοβερὲς φροντίδες, προσποιεῖται ὅτι ἐλπίζει, ἐνῶ ταυτόχρονα πιέζει κατάβαθα τὴ θλίψη του, κι ὅταν ἔλθει ἡ ὥρα μοιρολογᾶ μαζὶ μὲ τοὺς συντρόφους του γιὰ τοὺς χαμένους Τρῶες, γιατὶ ὅλοι τους εἶναι «spemque metumque inter dubii», χαμένοι ἀνάμεσα στὴν ἐλπίδα καὶ στὸ φόβο· ὄχι μόνο τότε! Γιατὶ τότε βέβαια θὰ τὸ ἔβρισκε κανεὶς φυσικὸ καὶ δικαιολογημένο νὰ γίνει ἔτσι. Μά κι ὅταν ἀκόμα τοὺς βλέπει νὰ προχωροῦν ἀνάμεσα σὲ κόσμο[2], καὶ τοὺς ἀναγνωρίζει βέβαια πιά καλά, εἶναι ὁλοφάνεροι μπροστὰ στὰ μάτια του ὁ Ἀνθέας καὶ ὁ Σέργεστος καὶ ὁ γενναῖος Κλόανθος καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Τρῶες ναυαγοί, καὶ τότε παραζενεύεται καὶ τὰ σαστίζει κι αὐτὸς καὶ ὁ Ἀχάτης «laetitiaque metuque» ἀπὸ χαρὰ κι ἀπὸ φόβο. Κι ἐνῶ εἶναι ἀνυπόμονοι νὰ τοὺς σφίξουν τὰ χέρια, ὅμως καὶ πάλι «res animos incognita turbat», ἡ ἀμφίβολη κατάσταση τοὺς ταράζει τὴν ψυχή. Καὶ εἶναι, βέβαια, ἡ πιὸ ἁπλὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος αὐτὴ ποὺ βλέπει ὁ Austin στὸ σχόλιό του («δὲν μποροῦσαν νὰ φανταστοῦν πῶς αὐτοὶ οἱ Τρῶες εἶχαν φτάσει ἐκεῖ»). Πολὺ πιὸ πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὴ βρίσκεται ὁ ἀνθρώπινος φόβος, ποὺ εἶναι πιὸ ἰσχυρὸς ἀπὸ τὴν ἐλπίδα, καὶ ἡ ἀμφιβολία ποὺ συνήθως νικάει τὴ χαρά.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν κατάλληλη παρουσίαση τῆς φύσης, τὸν ἔρωτα, τὸν ὕπνο ἢ τὸ παιχνίδι, πιστεύω ὅτι ὁ Βιργίλιος διαθέτει πολὺ πιὸ ἀπτοὺς τρόπους γιὰ νὰ κάνει φανερὸ στὸν ἀναγνώστη τοῦ ἔπους του τὸ μήνυμα ἤ, καλύτερα, ἕνα ἀπὸ τὰ μηνύματά του, καὶ συγκεκριμένα αὐτὸ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ σ' αὐτὴ ἐδῶ τὴ μελέτη. Γιατὶ ὑπάρχει ἕνας ἀριθμὸς χωρίων μέσα στὸ κείμενο τῆς Αἰνειάδας, ποὺ - ὅσο κι ἂν τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι βιργιλιανὴ ἐφεύρεση ἀλλὰ κληρονομιὰ - ἔχουν ὅμως τὴ δύναμη μέσα στὸ γενικότερο περιβάλλον ποὺ τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητὴς νὰ διαγράφουν τὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς καταστάσεις τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς δυστυχίας καὶ νὰ ἐπαληθεύουν μ' ἕνα ἀναμφισβήτητο, πιστεύω, ὀπτικὸ τρόπο τὸ θέμα μας.

Καί, φυσικά, κυρίαρχη θέση ἀνάμεσα στὶς ὀπτικὲς αὐτὲς παρουσιάσεις ἔχει ὁ δούρειος ἵππος, «instar montis»[3], ποὺ εἶναι σὰν βουνό, καὶ ποὺ τὸν κατασκεύασαν «divina Palladis arte», μὲ τὴ θεία τέχνη τῆς Ἀθηνᾶς. Καὶ ἀξίζει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ Ἕλληνες, σύμφωνα μὲ τὴν Αἰνειάδα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς δημιουργίας του ἀκόμα ἄφησαν νὰ διαφανεῖ καὶ ὁ ἀμφίβολος χαρακτήρας του: εἶναι, βέβαια, «votum pro reditu», τάμα γιὰ μιὰ καλοτάξιδη ἐπιστροφὴ στὰ πατρικὰ χώματα, κι αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ὄψη τῆς εὐτυ-

1. Βλ. Aen. I. 208-222.
2. Βλ. I. 509-515
3. Βλ. αὐτ. II. 13-20

χίας ποὺ θέλει νὰ ἔχει ἐξωτερικὰ ἀποτυπωμένη πάνω του τὸ κατασκεύασμα. Μόνο ποὺ οἱ Ἕλληνες «simulant», καμώνονται πὼς εἶναι κάτι τέτοιο. Τὸ ἀφιέρωμα μὲ τὴν προσθήκη αὐτῆς τῆς λέξης ἔχει κιόλας δηλώσει τὸν ἀμφίβολο χαρακτήρα του, καὶ αὐτὸ μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Βιργίλιου, ποὺ παραβλέπει ἐδῶ τὴν παράδοση ὅτι ὁ ἵππος ἔφερε πάνω του μιὰ ἀφιέρωση στὴν Ἀθηνᾶ, πράγμα ποὺ ἀπερίφραστα δηλώνουν ὁ Σέρβιος, ὁ Ὑγίνος, ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος κ.ἄ[1]. Μιὰ τέτοια ἀναφορὰ ὅμως ἀπὸ τὸν ἐπικὸ ποιητὴ θὰ ἔκανε πιὸ συγκεκριμένο τὸν προορισμὸ τοῦ δημιουργήματος τοῦ Ἐπειοῦ. Σκόπιμα, πιστεύω, ὁ Βιργίλιος διατηρεῖ μιὰ γενικότερη ἀσάφεια στὴν ὑπόστασή του, ἀσάφεια ὅμως ποὺ πολλαπλασιάζει τὶς ἀμφιβολίες γύρω ἀπὸ τὸ μελλοντικό του ρόλο. Καὶ ὁ ρόλος αὐτὸς ἀποκαλύπτεται στοὺς ἀμέσως ἑπόμενους στίχους: ὁ ἵππος, μεγάλος καθὼς εἶναι καὶ μεγαλόπρεπος - ὁ Biagio di Antonio, ὁ ζωγράφος αὐτὸς τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰώνα, τὸν ἔχει παρουσιάσει κατὰ τρόπο ἀληθινὰ ἐντυπωσιακὸ στὸν πίνακα ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Fitzwilliam Museum τοῦ Cambridge-, κρύβει μέσα του τὴν καταστροφὴ τῆς Τροίας, γιατὶ τὰ «delecta virum corpora», οἱ ἐπίλεκτοι ἄνδρες, ποὺ κληρώθηκαν γιὰ νὰ μείνουν κρυμμένοι βαθιὰ μέσα στὰ σκοτεινὰ πλευρὰ καὶ στὰ τεράστια κουφώματα καὶ τὴν κοιλιά του, θὰ μποῦν μὲ δόλιο τρόπο μέσα στὴν ἱερὴ πόλη. Καὶ ὅμως, «pueri circum innuptaeque puellae / sacra canunt funemque manu contingere gaudent»[2], παιδιὰ τριγύρω καὶ λεύτερα κορίτσια ψάλλουν ὕμνους ἱεροὺς καὶ γεμάτα χαρὰ ἀγγίζουν τὸ σχοινί, ποὺ σέρνει τὸ χαρούμενο περίβλημα μὲ τὸν ὀλέθριο πυρήνα. Εἶναι ἔτσι φανερὸ ὅτι ἡ «fatalis machina», ὅσο κι ἂν ἔχει ἐξωτερικὰ σχεδιαστεῖ ὡς μνημεῖο τῆς χαρᾶς καὶ τῆς ἀνακούφισης γιὰ τὸ τέλος τῶν δεινῶν, δὲν πρόκειται νὰ φέρει τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἀλλὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Τροίας.

Τὸ νόημα ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορίας εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ καταλάβει πολὺ καλὰ καὶ νὰ τὸ ἀξιολογήσει μέσα στὰ σωστά του πλαίσια ὁ Λαοκόοντας. Μέσα σὲ ὀκτὼ δραματικοὺς στίχους[3], ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ τρεῖς πρῶτοι περιέχουν τέσσερα ἀγχώδη ἐρωτήματα, ὁ ποιητὴς τοποθετεῖ, ἰδιαίτερα μὲ τὸ τρίτο ἐρώτημα («ἢ μήπως νομίζετε ὅτι ὁρισμένα δῶρα τῶν Δαναῶν δὲν κρύβουν μέσα τους δόλους;»), τὴν οὐσία τοῦ θέματος. Γιὰ νὰ καταλήξει μὲ τὸν πασίγνωστο 49ο στίχο: «quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentis», ὅ,τι κι ἂν εἶναι τοῦτο δῶ τὸ πράγμα, φοβοῦμαι τοὺς Δαναοὺς κι ὅταν ἀκόμα προσφέρουν δῶρα. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δίνεται καὶ πάλι ἡ ἀνομοιογένεια ἐξωτερικοῦ ἐπιστρώματος καὶ ἐσωτερικῆς οὐσίας, περιέχοντος καὶ περιεχομένου. Τὰ δῶρα τῶν Δαναῶν εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας, μὲ

1. Γιὰ τὶς σχετικὲς παραπομπὲς βλ. τὸ σχόλιο τοῦ Austin, ad l.
2. Aen. II. 237-9
3. Αὐτ. 42-9

κοινωνικὸ ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὸ ὑπόβαθρο, ἀφοῦ προορίζονται γιὰ νὰ ἀφιερωθοῦν στοὺς θεούς ἢ νὰ τοὺς ἐξιλεώσουν. Πίσω ὅμως ἀπὸ τὰ δῶρα αὐτὰ ἢ καλύτερα μέσα σ' αὐτὰ κρύβονται δόλοι καὶ ἡ φαινομενικὴ εὐτυχία ἐξανεμίζεται κάτω ἀπὸ τὸ βάρος ἑνὸς πυρήνα μὲ τεράστιες διαστάσεις, ποὺ ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐπηρεάζει καταθλιπτικὰ τὶς εὔθραυστες ἐπιφάνειες. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ ποιητὴς τῆς Αἰνειάδας ἔχει διοχετεύσει στὴν ἀνθρώπινη σκηνὴ τὶς ἀντίθετες ἤ, ὅπως θὰ πρόσθετε ὁ Mr Williams[1], τὶς ἀντιφατικές του θέσεις.

Στὴν ἱστορία τοῦ Σίνωνα, ποὺ εἶναι σταλμένος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες γιὰ νὰ ἐξαπατήσει τοὺς εὐκολόπιστους Τρῶες, ὑπάρχει ἄλλη μιά, πιστεύω, ὀπτικὴ ἐπαλήθευση τοῦ θέματος μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα ποὺ τὸ βλέπει αὐτὴ ἐδῶ ἡ μελέτη. Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ ἱστορία τῆς κλοπῆς τοῦ Παλλάδιου[2], ποὺ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ σὲ ποικίλες μορφὲς ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς, ὅπως θὰ μποροῦσε κανεὶς συγκεντρωτικὰ νὰ σημειώσει ἀπὸ τὸ σχετικὸ σχόλιο τοῦ Frazer στὸν Ὀβίδιο (Fasti VI. 421). Ὁ Διομήδης καὶ ὁ Ὀδυσσέας ἐπιχειροῦν, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ Σίνωνα, νὰ ἀφαιρέσουν ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς τὸ μοιραῖο Παλλάδιο, ποὺ ἡ ὕπαρξή του ἔκανε ἀήττητη τὴν Τροία. Σφάζουν τοὺς φύλακες, ἁρπάζουν τὸ ξόανο καὶ μιαίνουν μὲ τὰ αἱματοβαμμένα χέρια τους τὰ παρθενικὰ στέμματα τῆς θεᾶς, πράγμα βέβαια πού, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Austin, εἶναι πολὺ περίεργο, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας πὼς οἱ κλέφτες τὸ μόνο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώξουν θὰ ἦταν ἡ εὔνοια καὶ ὄχι ἡ ὀργὴ τῆς θεᾶς. Καί, φυσικά, ἡ θεὰ ὀργίστηκε γιὰ τὴν ἁρπαγή, ἔπαψε πιὰ νὰ εὐνοεῖ τοὺς Ἕλληνες καὶ οἱ ἐλπίδες τῶν τελευταίων πέταξαν μακριά. Ὁ Κάλχας τοὺς συμβουλεύει τότε νὰ γυρίσουν τὸ Παλλάδιο στὸν τόπο του κι ἐκεῖνοι κατασκευάζουν τὸ δούρειο ἵππο, «nefas quae triste piaret»[3], γιὰ νὰ ἐξιλεώσει τὸ θλιβερό τους ἀνοσιούργημα.

Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ὁ δούρειος ἵππος ὡς ὑποκατάστατο τοῦ Παλλάδιου συμπεραίνουμε ὅτι οἱ ρόλοι, οἱ στόχοι ἀλλὰ καὶ ἡ βαθύτερη οὐσία τους ἦταν ταυτόσημοι. Ὅπως ἐκεῖνος ἦταν ἐξωτερικὰ δημιουργὸς εὐτυχίας, στὸν πυρήνα του ὅμως ἔκλεινε τὴν καταστροφή, ἔτσι καὶ τὸ Παλλάδιο ἔφερνε μαζί του τὴν εὐτυχία καὶ τὴ νίκη, ἀλλὰ νὰ ποὺ ἡ κατοχή του ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἦταν πηγὴ δυστυχίας γι' αὐτούς. Ἔκλεινε λοιπὸν κι αὐτὸ - ἤ, τουλάχιστο, ὑποτίθεται ὅτι ἔκλεινε - μέσα του τὴ συμφορά. Οἱ Ἕλληνες, ὑποστηρίζει ὁ Σίνωνας, ἂν ἐξακολουθοῦσαν νὰ κρατοῦν τὸ Παλλάδιο χωρὶς νὰ ἔχουν κατασκευάσει τὸ δούρειο ἵππο ποὺ θὰ τοὺς ἐξιλέωνε, ποτὲ δὲν θὰ εἶχαν τὴν εὐτυχία νὰ ξαναδοῦν τὶς πατρίδες τους. Καὶ τοῦτο γιατὶ ἡ κατοχὴ τοῦ Παλλάδιου θὰ σήμαινε γιὰ τοὺς

1. Mr. R. D. Williams, «Theme and Mood in the Aeneid», Proc. of Lond. Class. Society, 1967, σελ. 110

2. Aen. II. 163 κἑξ.

3. Αὐτ. 184

Ἕλληνες ὅ,τι ἡ κατοχὴ τοῦ δούρειου ἵππου ἐσήμαινε γιὰ τοὺς Τρῶες: περίβλημα εὐτυχίας καὶ πυρήνα καταστροφῆς.

Ἡ τοποθέτηση αὐτῆς τῆς σχέσης μᾶς ὁδηγεῖ, νομίζω, κατευθείαν στὴ ζώνη τοῦ Πάλλαντα. Εἶναι φανερὸ πὼς ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἕνα ἀληθινὸ ἔργο τέχνης, ποὺ εἶχε ἀπεικονίσει πάνω στὸ χρυσάφι ὁ Κλόνος, ὁ γιὸς τοῦ Εὔρυτου. Πρόκειται γιὰ μιὰ παράσταση τοῦ γάμου τῶν Δαναΐδων, ὅταν μέσα σὲ μιὰ νύχτα ἐξολοθρεύτηκε κατὰ τρόπο φοβερὸ ἕνα πλῆθος νέων[1]. Ὁ Αἰνείας, ἐνῶ ἀκούει τὶς ἱκεσίες τοῦ Τύρνου, ἑτοιμάζεται νὰ ὑποκύψει καὶ νὰ τοῦ χαρίσει τὴ ζωή, ὅταν ξαφνικὰ διακρίνει τὴ ζώνη ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε χαρίσει στὸν Πάλλαντα καί, ἐξαγριωμένος ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τοῦ νεκροῦ γιοῦ τοῦ Εὔανδρου, σκοτώνει τὸν ἀντίπαλό του χωρὶς λύπηση[2].

Οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ ἔπους ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία στοὺς ἐπιστήμονες νὰ ἐκφράσουν μὲ διάφορους τρόπους τὶς σκέψεις τους: «Στὸ τέλος τῆς Αἰνειάδας», παρατηρεῖ ὁ Wendell Clausen γιὰ παράδειγμα στὸ περιοδικὸ Harvard Studies in Classical Philology[3], «δὲν ὑπάρχει χειροκρότημα, οἱ ἄνθρωποι δὲν συμπορεύονται γιὰ νὰ φτιάξουν μαζὶ ἕνα λαμπρὸ μέλλον. Τὸ φῶς ποὺ φωτίζει τὴ σκηνὴ εἶναι σκληρὸ καὶ καθαρό: ὁ Αἰνείας ἔχει σκοτώσει τὸν Τύρνο καὶ πάνω στὸν ὦμο τοῦ Τύρνου λάμπει ὁ ζωστήρας τοῦ Πάλλαντα». Καὶ ὁ Little σημειώνει: «Παρὰ τὴν αἰσιοδοξία τῆς σύλληψης, ἡ Αἰνειάδα τελειώνει μ' ἕνα θλιβερὸ τρόπο. Δὲν τελειώνει μὲ τὴν ἀνάδυση τοῦ καινούριου κόσμου, ἀλλὰ μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ παλιοῦ, τελειώνει μὲ τὸ θάνατο κι ὄχι μὲ τὴ ζωή. Ἡ τελευταία πράξη τῆς Αἰνειάδας εἶναι ἡ αἱματοχυσία, καὶ ὄχι βέβαια ἡ ψύχραιμη καὶ ἀμερόληπτη αἱματοχυσία τοῦ νόμου, ποὺ ἡ Ρώμη ἔχει ὡς ἀποστολή της νὰ ἐπιβάλει, ἀλλὰ ἡ αἱματοχυσία μιᾶς βίαιης ἐκδικητικότητας, καὶ ὁ δολοφόνος ἐδῶ εἶναι ὁ Αἰνείας, ὁ ἐπίλεκτος ἡγέτης τοῦ νέου κόσμου»[4].

Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὸ τέλος τῆς Αἰνειάδας ἔχει κάποια ἔντονα ἀπαισιόδοξη πλευρά, δὲν πιστεύω ὅμως ὅτι αὐτὸ συμβαίνει μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ «ὁ βάρβαρος εἶναι νεκρός, ἀλλὰ ὁ βαρβαρισμὸς παραμένει ἀήττητος», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Little[5]. Νομίζω ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀλήθεια, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παράπλευρα μηνύματα, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη φύση καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς νίκης καὶ τῆς εὐτυχίας, ὅπως αὐτὲς διαγράφονται στὸ ἐπικὸ κείμενο. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ ζώνη τοῦ Πάλλαντα εἶναι βέβαια ἡ ἔκφραση καὶ τὸ σύμβολο τῆς νίκης τοῦ Τύρνου, ποὺ σκοτώνει τὸν Πάλλαντα καὶ εὐτυχισμένος τοῦ ἀφαιρεῖ τὴ θαυμάσια ζώνη. Ὁ Βιργίλιος ὅμως σπεύδει νὰ δηλώσει τί μπορεῖ νὰ κρύβει μέσα της αὐτὴ ἡ εὐτυχία, γιατὶ «nescia mens

1. Αὐτ. X. 495-505
2. Αὐτ. XII. 940-951
3. Wendell Clausen, «An Interpretation of the Aeneid», HSPh 68 (1964), 146
4. D. A. Little, ὅ.π., σελ. 72
5. Αὐτ., σελ. 74

hominum fati sortisque futurae»[1], δὲν ξέρει ὁ νοῦς τῶν ἀνθρώπων τὸ τέλος τους καὶ τὴ μελλοντική τους μοίρα, καὶ δὲν ξέρει ἀκόμα «servare modum rebus sublata secundis»[2], νὰ κρατᾶ τὸ μέτρο, ὅταν ἀναστατώνεται ἀπὸ τὶς εὐτυχισμένες στιγμὲς. Καὶ ἔτσι θὰ ἔρθει ἡ μέρα, πού, ὅπως λέει ὁ ποιητής, ὁ Τύρνος θὰ εὐχόταν νὰ εἶχε ἀφήσει ἀπείραχτο τὸν Πάλλαντα καὶ τότε «spolia ista diemque / oderit»[3], θὰ μισήσει αὐτὰ τὰ λάφυρα καὶ τούτη τὴν ἡμέρα. Εἶναι ἔτσι ὁλοφάνερο ὅτι ὁ ποιητὴς ἔχει κιόλας εἰδοποιήσει τὸν ἀναγνώστη του γιὰ τὸ τί μπορεῖ νὰ κρύβει μέσα της αὐτὴ ἡ ζώνη τοῦ θανάτου, πού, σὰν νὰ θέλει νὰ εἶναι ὅσο γίνεται πιὸ εἰλικρινὴς γιὰ τὸ τί ἐπιφυλάσσει ἡ κατοχή της, ἔχει πάνω της παραστάσεις τρομερῆς σφαγῆς. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κρύβει ἀλλὰ καὶ ἀποκαλύπτει τὴν οὐσία της, ὑπόσχεται τὴν εὐτυχία, ἀλλὰ δὲν ἀρνεῖται τὸ χαμό, προσφέρεται στὸ νικητή, ἀλλὰ δὲν τοῦ ἐξασφαλίζει αἰώνια αὐτὸ τὸν τίτλο, παίζει μὲ δυὸ λόγια τὸ ἴδιο διπρόσωπο παιχνίδι πού παίζει ὁ δούρειος ἵππος καὶ τὸ Παλλάδιο, ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἀπεικονίσεις τοῦ ἔπους, τὰ πλοῖα τῶν Τρώων π.χ. ἢ ἡ ἀσπίδα τοῦ Αἰνεία.

Εἶναι ἀλήθεια γνωστὸ πὼς μέσα στὸ μόχθο καὶ στὴν ταλαιπωρία τῆς περιπλάνησης τῶν Τρώων στὸ πέλαγος φωλιάζει ἡ μελλοντική τους εὐτυχία: ἐγκατάσταση στὴ νέα γῆ, δημιουργία καινούριου κράτους, κυριαρχία τοῦ κόσμου. Τὰ πλοῖα ἑπομένως, ἔκφραση τοῦ παρόντος κινδύνου ἀλλὰ καὶ ὄργανο μιᾶς μελλοντικῆς εὐδαιμονίας, ἔχουν τὸ διττὸ ἐκεῖνο χαρακτήρα, πού ἀφήνει ἐλεύθερες τὶς ἐπιφάνειες ἑνὸς πυρήνα διαφορετικῆς σύστασης. Ἔτσι, ὅταν οἱ γυναῖκες τῶν Τρώων καῖνε τὰ πλοῖα τοῦ στόλου τους προσπαθώντας νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὶς τρέχουσες δυστυχίες ἑνὸς πλάνητα βίου καὶ ἐπιδιώκοντας μιὰ πρόσκαιρη εὐτυχία ἐγκατάστασης, τὸ μόνο πού καταφέρνουν εἶναι νὰ διαιωνίζουν τὴ δυστυχία τους, καθὼς θέτουν ὑπολογίσιμα ἐμπόδια σὲ μελλοντικοὺς στόχους. Καὶ ἔτσι, ὅπως εὔστοχα παρατηρεῖ ἐπιπλήττοντάς τις ὁ Ἀσκάνιος, τὸ μόνο πού πετυχαίνουν εἶναι νὰ καῖνε τὶς ἐλπίδες τους («vestras spes uritis»[4]. Σὲ κάποιο ἄλλο ὅμως σημεῖο τοῦ ἔπους[5], τὰ ἴδια αὐτὰ τὰ πλοῖα στὰ μάτια τοῦ Τύρνου δὲν κλείνουν τὶς ἐλπίδες ἀλλὰ τὸ χαμὸ τῶν Τρώων, καθὼς μόνα τους ξανοίγονται στὸ πέλαγος, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴ μανία τῆς πυρκαγιᾶς, ἀλλὰ παράλληλα στεροῦν τοὺς Τρῶες ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ φύγουν μακριὰ ἀναγκάζοντάς τους μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ πολεμήσουν στὴ στεριὰ μέχρι τὸ τέλος. Ἔτσι οἱ δυὸ εἰκόνες ἀπὸ τὰ παραπάνω χωρία δίνουν μεταβλητὴ τὴν αἴσθηση τῶν πραγμάτων: στὸ πρῶτο χωρίο ἡ ἐπιφάνεια χαρίζει δυστυχία (ταλαιπωρίες τῶν Τρώων στὴ θάλασσα), ἀλλὰ ὁ πυρήνας ἐπιφυλάσσει εὐτυχι-

1. Aen. X. 501
2. Αὐτ. 502
3. Αὐτ. 504-5
4. Αὐτ. V. 672
5. Αὐτ. IX. 128-134

σμένες στιγμὲς (νέο βασίλειο, κοσμοκρατορία)· στὸ δεύτερο ἡ ἐπιφάνεια προσφέρει τὴν εὐτυχία (δυνατότητα φυγῆς καὶ σωτηρίας μὲ τὰ πλοῖα), ὁ πυρήνας ὅμως εἶναι πρόξενος δυστυχίας (ἂν τὰ πλοῖα μείνουν στὸ λιμάνι, θὰ καοῦν ἀπὸ τὴν πυρπόληση τοῦ Τύρνου· ἂν πάλι ἀνοιχτοῦν στὸ πέλαγος μὲ τὴ θεία τους ἰδιότητα, θὰ ἀναγκάσουν τοὺς Τρῶες νὰ ἀγωνιστοῦν στὴ στεριὰ καὶ θὰ τοὺς στερήσουν ἀπὸ τὴν πιθανότητα νὰ γλιτώσουν). Σὲ κάθε περίπτωση, εἴτε μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ Ἀσκάνιου εἴτε μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ Τύρνου, τὰ πλοῖα κάτι κρύβουν, κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι στὴν ἐπιφάνεια, ἀκριβῶς ὅπως ὁ δούρειος ἵππος, τὸ Παλλάδιο ἢ ἡ ζώνη τοῦ Πάλλαντα.

Καὶ βέβαια κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἀσπίδα τοῦ Αἰνεία καί, γενικότερα, μὲ τὰ ὅπλα τοῦ Ἡφαιστου:[1] ἡ ἀπόκτησή τους θὰ εἶναι χαρὰ καὶ ἱκανοποίηση γιὰ τὸν Αἰνεία, νὰ ὅμως ποὺ καὶ ὁ ἴδιος αἰσθάνεται ὅτι τὰ ὅπλα αὐτὰ θὰ εἶναι αἰτία γιὰ πολλὰ δάκρυα: «heu quantae miseris caedes Laurentibus instant!»[2], ἀλίμονο πόσες σφαγὲς περιμένουν τοὺς δύστυχους Λαυρεντίνους! Κι ἔτσι ἡ εὐτυχία τῆς ὑπεροχῆς καὶ τῆς νίκης κλείνει μέσα της τὴ δυστυχία τοῦ πολέμου, καὶ ἡ ἀλήθεια αὐτὴ εἶναι κατανοητὴ καὶ ὀδυνηρὴ ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἡττημένο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸ νικητή. Εἶναι δηλαδὴ μιὰ ἀλήθεια πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω ὅλες αὐτὲς τὶς εἰκόνες, ποὺ ἐπαληθεύουν ὀπτικά, νομίζω, τὸ θέμα μου γιὰ τὴ σχέση εὐτυχίας καὶ δυστυχίας, μὲ ἕνα χωρίο παρμένο ἀπὸ τὸ ἕκτο βιβλίο τῆς Αἰνειάδας[3]. Μιλᾶ τὸ φάσμα τοῦ Δηίφοβου στὸν Αἰνεία καὶ τοῦ θυμίζει τὴν τελευταία τους νύχτα, ποὺ ὁ μοιραῖος ἵππος πέρασε τὰ ψηλὰ Πέργαμα φορτωμένος μὲ τοὺς ἔνοπλους ἄνδρες, ἐνῶ ἡ Ἑλένη προσποιόταν πὼς ἔσερνε σὲ χορὸ χαρᾶς Τρωαδίτισσες ποὺ βρίσκονταν σὲ κατάσταση βακχείας. Καὶ ὄντας ἀνάμεσα στὶς ἄλλες, κρατοῦσε πελώριο δαδὶ ἀναμμένο, ποὺ μ' αὐτὸ καλοῦσε τοὺς Δαναοὺς ἀπὸ τὴν ψηλὴ ἀκρόπολη.

Πιστεύω ὅτι τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδεικτικό, καὶ τοῦτο γιατὶ συγκεντρώνει περισσότερες ἐπίπλαστες μορφὲς εὐτυχίας, μέσα στὶς ὁποῖες κρύβονται τὰ σπέρματα τῆς καταστροφῆς: ὁ ἵππος, σύμβολο τῆς ἀπελευθέρωσης καὶ τῆς εὐτυχίας ὅπως εἴπαμε κιόλας, κλείνει μέσα του φανερὴ τὴ δυστυχία, καθὼς οἱ ἔνοπλοι Δαναοὶ θὰ βγοῦν τὴν κατάλληλη στιγμὴ γιὰ νὰ ἀφανίσουν τὴν πόλη. Παράλληλα ἡ ὡραία Ἑλένη, σύμβολο τοῦ κάλλους καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀπόλαυσης, ἀποτελεῖ πρόκληση καὶ κλήση δυστυχίας, καθὼς ὄχι μόνο ἡ μοιραία ὁμορφιά της ὑπῆρξε αἰτία φοβερῶν δεινῶν γιὰ τοὺς δύο λαούς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια μὲ τὸν ἀναμμένο δαυλό της καλεῖ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ψηλὴ ἀκρόπολη νὰ ἐξαφανίσουν τὴ χώρα. Καὶ τέλος ὁ εὐτυχισμένος χορός, σύμ-

1. Βλ. αὐτ. VIII. 534-540
2. Αὐτ. 537
3. Αὐτ. VI. 513-9

βολο ἀποδέσμευσης καὶ ψυχικῆς εὐδαιμονίας, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ πλαστὴ κατάσταση ποὺ ἐγκυμονεῖ τὸ μελλοντικὸ ὅλεθρο. Δὲν θὰ ἦταν ἔτσι ἄστοχο ἂν θὰ παρατηροῦσε κανεὶς πῶς ἕνα ἔργο ὕψιστης τεχνικῆς (ὁ δούρειος ἵππος), μιὰ κίνηση καλλιτεχνικὴ (ὁ χορὸς) καὶ μιὰ γυναίκα κομψοτέχνημα (ἡ ὡραία Ἑλένη) ἀνοίγουν ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ τὸ δρόμο γιὰ τὴν τελικὴ καταστροφή.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς θέλησα, συμπληρώνοντας ὅσα εἶχα πεῖ στὸ πρῶτο, νὰ κάνω σαφέστερο τὸ θέμα τῆς φύσης καὶ τῆς σχέσης εὐτυχίας καὶ δυστυχίας στὸ κείμενο τῆς Αἰνειάδας μὲ τὸ νὰ παρουσιάσω τοὺς συγκεκριμένους τρόπους, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Βιργίλιος ἀποκαλύπτει τὸ δυστυχὲς πυρήνα τῆς εὐτυχίας δίνοντας ἔτσι κάποιο σταθερὸ προβάδισμα στὴν ἀνθρώπινη δυστυχία. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία βέβαια ὅτι ἡ διερεύνηση τῶν λόγων γιὰ μιὰ τέτοια τοποθέτηση ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο, σχετικό, σίγουρα, ἀλλὰ πολὺ εὐρύτερο θέμα, ποὺ οἱ συγκεκριμένοι στόχοι ἐπισήμανσης τῆς σχέσης εὐτυχίας καὶ δυστυχίας καθὼς καὶ τῆς φύσης αὐτῶν τῶν δύο καταστάσεων σὲ τοῦτο ἐδῶ τὸ ἄρθρο ἀναγκαστικὰ τὸ ἀποκλείουν, παρακάμπτοντας ὅμως μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οὐσιαστικοὺς ἱστορικούς, θρησκευτικούς, φιλοσοφικούς, λογοτεχνικῆς παράδοσης καὶ - κυρίως, εἶμαι βέβαιος - προσωπικοὺς λόγους, ποὺ συνέτειναν στὴ διαμόρφωση μιᾶς τέτοιας ποιητικῆς προσωπικότητας. Ἔχω ἀπόλυτα τὴ συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι παρουσιάζοντας ὄχι μόνο τὴ φύση, τὸν ἔρωτα, τὸ παιχνίδι, τὸν ὕπνο, ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένες οὐσιαστικὲς παρουσιάσεις τοῦ βιργιλιανοῦ ἔπους, ὅπως τὸ δούρειο ἵππο, τὸ Παλλάδιο, τὴ ζώνη τοῦ Πάλλαντα, τὰ πλοῖα τῶν Τρώων, τὴν ἀσπίδα τοῦ Αἰνεία, ἀκόμη καὶ αὐτὴ τὴν ἐμφάνιση τῆς Ἑλένης, καθὼς σέρνει τὸ χορὸ τῶν γυναικῶν τῆς Τροίας, καὶ προσπαθώντας νὰ ἀποδείξω τὴ διαφορὰ περιβλήματος καὶ πυρήνα, τὴν ἀνομοιογένειά τους καὶ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ μέρους ποὺ δὲν εἶναι φανερό, δὲν κάνω τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ συντάσσομαι σὲ τελικὴ εὐθεία μὲ τὸν καθολικὸ ἀφορισμὸ τοῦ Jacques Perret, ποὺ ἀνοιχτὰ καὶ καθαρὰ ὑποστηρίζει πῶς «dans l' Énéide personne n' est heureux»[1], στὴν Αἰνειάδα κανεὶς δὲν εἶναι εὐτυχισμένος. Καὶ ἀληθινά, ἔτσι εἶναι. Μιὰ εὐρύτατη ἀπόχρωση μελαγχολίας ἁπλώνεται στοὺς στίχους της, καὶ αὐτὸ ὄχι μόνο γιατὶ ὁ βασικός της ἥρωας ἔχει γιὰ κάποιους εἰδικοὺς ἢ γενικοὺς λόγους ἕνα συναίσθημα μελαγχολίας, ὅπως τὸ θέλησαν οἱ Mark Edwards[2] καὶ Wendell Clausen[3] οὔτε γιατὶ ἀπὸ τὶς δυὸ φωνές της, τοῦ δημόσιου θρίαμβου καὶ τῆς προσωπικῆς θλίψης, ἡ δεύτερη εἶναι πανταχοῦ παροῦσα, ὅπως τὸ βλέπει ὁ Adam Parry[4], ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ ὁτιδήποτε ἄλλο γιατὶ ἡ ὅποια εὐτυχία ποτὲ δὲν εἶναι στὸ ἔπος αὐτὸ καθαρή, ὁλοκληρωμένη καὶ κυριαρχική. Πίσω καὶ κάτω ἀπὸ μιὰ λαμπρή, συχνά, ἐπιφάνεια κρύβεται ἕνας πυρήνας

1. Jacques Perret, «Optimisme et tragedie dans l' Énéide», REL 45 (1967), 346
2. Mark W. Edwards, ὅ.π., σσ. 163, 164
3. Wendell Clausen, ὅ.π., σσ. 140-2
4. Adam Parry, ὅ. π., σελ. 79

θολὸς καὶ ἐπικίνδυνος, τὶς π-ιὸ πολλὲς φορὲς καταστρεπτικός. Ὅλα αὐτὰ δὲν διατυπώνονται βέβαια πάντ-α καθαρά, συχνὰ μάλιστα εἶναι ἐντελῶς ἀσαφὴ καὶ ἀκαθόριστα, καὶ τοῦτο γιατὶ ὁ ἐπικὸς ποιητὴς ποτὲ - μὰ ποτέ! - δὲν κάνει κάποιο ἀνιαρὸ καὶ ἄστοχ ο κήρυγμα. Ξέρει νὰ δώσει τὶς ἀλήθειες του καὶ νὰ ἐκφράσει τὰ βαθύτερα συ ναισθήματά του, κάποτε μὲ τρόπο ἔμμεσο ἀλλὰ πάντοτε τόσο φανερὸ γιὰ τ-ὺς ἀναγνῶστες του. Μέσα ὅμως ἀπὸ τοὺς στίχους τῶν δώδεκα βιβλίων τῆς Αἰ-νειάδας, καθὼς οἱ περιπέτειες τῶν ἡρώων της κορυφώνονται, ἡ θλίψη ἁπλώνε ται ὅλο καὶ πιὸ πολύ, ἐνῶ ἡ συνείδηση γιὰ μιὰ ἐπιφανειακὴ εὐτυχία γίνεται ὅλο καὶ πιὸ φανερή. Μόνο ποὺ ἡ θλίψη αὐτὴ εἶναι πολὺ περίεργη, γιατὶ δὲν ἀπ-οθαρρύνει ἀλλὰ τονώνει, δὲν ἐξουθενώνει ἀλλὰ ἐμψυχώνει, καὶ στὸ τέλος «ἡ θλίψη αὐτὴ καταντᾶ νὰ γίνει κάτι τὸ ἐπιθυμητό», ὅπως διευσδυτικὰ παρατήρησ-ε ὁ Adam Parry[1]. Εἶναι κι αὐτὴ μιὰ ἀνταμοιβὴ γιὰ τὴ θλίψη μας, ἕνας ἔπαιν-ος γιὰ τὴν εὐαισθησία μας, κάτι ποὺ τὸ δικαιούμαστε πιστεύω.

1. Αὐτ., σελ. 69

N. Petrochilos

HAPPINESS AND UNHAPPINESS ANDTHEIR MUTUAL RELATION IN VIRGIL'S AENEID

Summary

The evidence in the text of the Aeneid on matters concernig the relation between happiness and unhappiness leads us to certain conclusions: human life is a mixture of happy and unhappy moments; present happiness can be expected as future unhappiness, and vice versa; in a parallel way someone's happiness opens the way for the unhappiness of another, and vice versa. As a matter of fact, the two situations are not of equal strength, for unhappiness is undoubtedly of greater significance, and, consequently, only the way to unhappiness is presented as an easy and open one. The deadlock, where somebody can be drawn, and the accumulation of unhappiness in life may change even this very nature of things by presenting the unhappiness of somebody as the only possible happiness. As a culmination of the whole situation in the Aeneid, one can see the frustrated human being, who accepts joyfully and credulously the deceitful presents of the gods by ignoring the nature and the consequences of these very presents.

The whole situation can be best observed not only in certain elements concerning human life, as landscape, love, sleep, or games, but also in certain wellknown objects and persons, like the Wooden Horse, the Palladium, Pallas' belt, the Trojan ships, Aeneas' shield, Helen of Troy etc., which look happy and promising on the surface, but are dangerous and destructive underneath.